

Daar zijn beelden voor

Zoeken naar zingeving met behulp van verbeelding

Titel

Daar zijn beelden voor

zoeken naar zingeving met behulp van verbeelding

Scriptie aangeboden aan:

Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit godgeleerdheid en godsdienstwetenschap
Oude Boteringestraat 38
9712 GK Groningen

Als afronding van:

Master Geestelijke Verzorging

Eerste begeleider: prof. dr. T.J. (Hetty) Zock

Tweede begeleider: drs. H.B. (Barbara) Boudewijnse

Door Belinda de Graaf
S1481657

Juni 2010

Voorwoord

Een scriptie schrijven kan gezien worden als een queeste. Het is een avontuurlijke reis, een zoektocht vol ontmoetingen met monsters die verslagen moeten worden, ravijnen die moeten worden overgestoken en orakels die (on)wijsheid spreken. Het is ook een reis waarin helpers een bijdrage leveren om de zoektocht te volbrengen. Tijdens mijn queeste ben ik meerdere malen de weg kwijt geraakt, gestruikeld in het donker en omver gereden door centaurs. Als een hobbit op weg naar de berg werd ik echter ook omringd door helpers, die mij warme mantels, krachtig voedsel en peptalks gaven, zodat ik uiteindelijk toch mijn doel kon bereiken. Met naam en toenaam wil ik daarom de volgende mensen bedanken; mijn twee begeleiders Barbara Boudewijnse en Hetty Zock; bedankt voor de tips en 'tools'. *Studybuddy* Hester Wouda; bedankt voor je gezelschap en de koffiekwartiertjes in de laatste weken. Mijn lieve vrienden Anne Postma, Sietske Nieboer en Jeanet Heijs; bedankt voor het geven van inspiratie, het bieden van een luisterend oor, het geven van kritische commentaren en het redigeren van teksten. Mijn grootste dank gaat echter uit naar mijn partner Menno de Jonge. Menno, dank je wel voor...ja waar niet voor? Zonder jou had ik deze queeste waarschijnlijk niet kunnen volbrengen. Bedankt voor alles! Als blijk van waardering draag ik deze scriptie aan jou op. Tot slot wil ik iedereen bedanken die het verloop van het schrijven heeft gevolgd en mij op welke wijze dan ook geholpen heeft.

Belinda de Graaf, juni 2010.

Inhoudsopgave

INLEIDING	5
HOOFDSTUK 1. HET BELANG VAN VERBEELDING VOOR HET PROCES VAN ZINGEVING.....	12
1.1 DE GEESTELIJK VERZORGER EN HET PROCES VAN ZINGEVING	12
1.2 DE OBJECT-RELATIETHEORIE VAN WINNICOTT EN HET BELANG VAN VERBEELDING.....	14
1.2.1 <i>De object-relatietheorie van Winnicott</i>	15
1.2.2 <i>De transitionele sfeer en het gebruik van symbolen</i>	17
1.3 DE TRANSITIONELE SFEER EN HET ERVAREN VAN ZIN.....	19
1.4 BEELDEN EN HET PROCES VAN ZINGEVING.....	21
1.4.1 <i>De functies van beelden</i>	21
1.4.2 <i>De functies van beelden en de vier niveaus van zingeving</i>	23
1.5 GEBRUIK VAN BEELDEN IN DE PRAKTIJK.....	24
HOOFDSTUK 2. EXTERNE BEELDEN: HET SPEL 'ONTMOETEN'	26
2.1 GEBRUIK VAN DE GESPREKSKAARTEN VAN HET SPEL 'ONTMOETEN'.....	26
2.2 VERLOOP VAN DE GESPREKKEN MET BEHULP VAN HET SPEL 'ONTMOETEN'	28
2.3 ANALYSE VAN WERKEN MET HET SPEL 'ONTMOETEN'	31
2.3.1 <i>Het spel 'Ontmoeten' en het proces van zingeving</i>	31
2.3.2 <i>Voor- en nadelen van werken met het spel 'Ontmoeten'</i>	32
HOOFDSTUK 3. INNERLIJKE BEELDEN VERBEELD IN EXTERNE BEELDEN: SPELBEELDEN.....	35
3.1 DE CONTEXT VAN SPELBEELDEN	35
3.2 VERLOOP VAN EEN GESPREK MET BEHULP VAN SPELBEELDEN	38
3.3 EEN ANALYSE VAN DE WERKVORM SPELBEELDEN.....	41
3.3.1 <i>Spelbeelden en het proces van zingeving</i>	41
3.3.2 <i>Voor- en nadelen van werken met spelbeelden</i>	42
HOOFDSTUK 4. INNERLIJKE BEELDEN: IMAGINATIE	46
4.1 DE CONTEXT VAN IMAGINATIE EN DE PLAATS ERVAN IN THERAPIE	47
4.2 IMAGINATIE VOLGENS TAAL	50
4.3 VERLOOP VAN EEN IMAGINATIEPROCES	54
4.4 ANALYSE VAN HET GEBRUIK VAN IMAGINATIE.....	57
4.4.1 <i>Imaginatie en het proces van zingeving</i>	57
4.4.2 <i>Voor- en nadelen van het gebruik van imaginatie</i>	59
HOOFDSTUK 5. SAMENVATTING, CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN.....	62
5.1 SAMENVATTING	62
5.1.1 <i>Het belang van verbeelding en het proces van zingeving</i>	62
5.1.2 <i>Werking van gesprekskaarten, spelbeelden en imaginatie</i>	63
5.1.3 <i>Geschiktheid van de methoden</i>	64
5.2 CONCLUSIES 'DAAR ZIJN BEELDEN VOOR'.....	66
5.3 SLOTBESCHOUWING	70
5.4 AANBEVELINGEN.....	71
LITERATUURLIJST.....	74

Inleiding

'Daar zijn woorden voor'. Dit is de titel van een bekende poëziebundel van schrijver en dichter Toon Tellegen.¹ De bundel bevat gedichten over thema's als leven en dood. In die gedichten geeft Tellegen woorden aan aspecten van die thema's, die zich vaak lastig laten vangen in de taal van alledag. Als stagiaire geestelijk verzorger in een ziekenhuis liep ik echter tegen de nadelen van woorden aan. Op sommige cliënten bleken woorden geen uitwerking te hebben, en ook poëzie is dan niet altijd toereikend. Het kan uitermate frustrerend werken als je niet kan spreken over wat je dwars zit, geen uiting kan geven aan dat wat in je omgaat. Het werk van een geestelijk verzorger bestaat echter onder andere uit het voeren van gesprekken met cliënten. Maar als woorden niet het juiste middel zijn bij een cliënt, hoe kan een geestelijk verzorger dan de cliënt helpen? Het is de taak van een geestelijk verzorger om de cliënt te begeleiden en hulp te verlenen als bij hem het proces van zingeving niet meer vanzelfsprekend is en hij zingevingsvragen heeft, of wanneer het zingevingproces uit evenwicht is geraakt of een belangrijke rol speelt in de beleving van ziekte of stoornis, zo staat in de beroepsstandaard van de Vereniging voor Geestelijk Verzorger in zorginstellingen.²

Zelf ben ik, zoals dat in de volksmond wordt genoemd, beeldend ingesteld. Ik kan soms beter met behulp van beelden weergeven hoe ik me voel of wat ik bedoel. Zou dit ook voor sommige cliënten gelden? Zou het, om te variëren op de titel van Tellegens poëziebundel, een kwestie zijn van 'daar zijn beelden voor'? Ik wist, van 'horen zeggen', dat er geestelijk verzorgers zijn die in de praktijk gebruikmaken van afbeeldingen, bijvoorbeeld ansichtkaarten of foto's. Ook schijnen geestelijk verzorgers wel aan cliënten te vragen of ze een beeld kunnen geven van wat er in hun omgaat. Geestelijk verzorgers maken dus gebruik van externe beelden (ansichtkaarten en foto's) en innerlijke beelden. Ik wist echter niet waarom deze geestelijk verzorgers beelden gebruiken en hoe deze beelden dan een cliënt zouden kunnen helpen. Er is echter weinig geschreven over beeldgebruik in de geestelijke verzorging. De literatuur die te vinden is maakte mij niet duidelijk wat precies gebeurt met de cliënt en geeft geen achterliggend theoretisch kader weer.

Ik zou als toekomstig geestelijk verzorger graag beelden willen gebruiken, omdat mij dat een goede aanvulling lijkt op mijn 'tools'. Het gebruikmaken van beelden, bijvoorbeeld in de vorm van afbeeldingen, zonder voorkennis over de uitwerking daarvan op de cliënt, leek mij echter onverantwoord. Zo begreep ik van een geestelijk verzorger bijvoorbeeld dat ze enkel zorgvuldig geselecteerde afbeeldingen gebruikt ingeval van psychiatrische patiënten; de afbeelding van een dolk

¹ Toon Tellegen, *Daar zijn woorden voor, een keuze uit de gedichten* (3^e druk; Amsterdam, 2008).

² Beroepsstandaard voor de geestelijk verzorger in zorginstellingen (2002) 10.

werd bijvoorbeeld bewust niet gebruikt. Ik maakte daaruit op dat bepaalde afbeeldingen kennelijk een verkeerde uitwerking zouden kunnen hebben op de cliënt. Het is natuurlijk niet mijn bedoeling om iemand van de regen in de drup te helpen. Het riep bij mij wel enkele vragen op. Wanneer kan je wel beelden gebruiken en wanneer niet? Welke invloed heeft beeld op een mens en waarom? Waar moet je op letten bij beeldgebruik? Welke kennis en competenties zijn vereist voor een verantwoord gebruik van beelden? En welke beelden kunnen wanneer gebruikt worden? Ik concludeerde dat enige handvatten welkom zouden zijn, wilde ik kunnen gebruikmaken van beelden. Als ik als geestelijk verzorger die behoefte heb, zouden er wellicht meer geestelijk verzorgers deze behoefte kunnen hebben. De doelstelling van dit onderzoek is daarom inzichtelijk maken hoe een geestelijk verzorger het proces van zingeving op gang kan brengen met behulp van beelden en hem handvatten aan te reiken zodat hij beter beslagen ten ijs komt als hij beelden zou willen inzetten tijdens zijn werk.³

De vraagstelling

Om dit doel te verwezenlijken heb ik mij gericht op het werk van de geestelijk verzorger, het proces van zingeving, het belang van verbeelding en op drie mogelijkheden om beeld te gebruiken, namelijk het werken met gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten', het werken met spelbeelden en het werken met imaginatie. Het onderzoek kan worden gevat in de volgende hoofdvraag: *Hoe kan een geestelijk verzorger in een gespreksessie een stagnerend zingevingsproces bij een cliënt op gang brengen met behulp van het spel 'Ontmoeten', spelbeelden of imaginatie?* Ter beantwoording van de hoofdvraag zijn deelvragen geformuleerd. De eerste deelvraag is de vraag wat het belang van verbeelding is voor het proces van zingeving. Het antwoord op deze vraag geeft weer hoe het proces van zingeving begrepen kan worden en legt uit wat gebeurt bij een cliënt bij wie het proces van zingeving op gang gebracht wordt. De tweede deelvraag is de vraag wat de drie methoden inhouden. De derde deelvraag betreft de vraag of de drie methoden goede hulpmiddelen zijn voor een geestelijk verzorger. Hieronder wordt ingegaan waarom is gekozen voor deze deelvragen en hoe deze beantwoord worden.

Eerste deelvraag: Wat is het belang van verbeelding voor het proces van zingeving?

Verbeelding is belangrijk voor de geestelijk verzorger. Volgens Jaap Dijkstra, auteur van 'Gespreksvoering bij geestelijk verzorgers, een methodische ondersteuning om betekenisvolle gesprekken te voeren' is werken met verbeelding zelfs min of meer eigen aan het beroep van de

³ Vanwege de leesbaarheid van het onderzoek is geschreven in de hijvorm.

geestelijk verzorger.⁴ 'Religie staat bol van verbeelding, bijvoorbeeld van verhalen, symbolen en rituelen,' aldus Dijkstra.⁵ In dit onderzoek wordt dieper ingegaan op hoe belangrijk verbeelding is voor zingeving. De VGVZ ziet zingeving als 'het continue proces waarin ieder mens, in interactie met diens omgeving betekenis geeft aan zijn of haar leven'.⁶ Daarbij wordt er vanuit gegaan dat de geestelijk verzorger begeleiding biedt of hulp verleent bij de cliënt als het zingevingproces zijn vanzelfsprekendheid heeft verloren of uit evenwicht is geraakt.⁷ Dit wordt in dit onderzoek gevat als zijnde de stagnatie van het zingevingproces. Het is de taak van de geestelijk verzorger om dit stagnerende proces bij de cliënt weer op gang te brengen omdat 'het vermogen tot zingeving het geestelijk welbevinden bepaalt', aldus de VGVZ.⁸ Het belang van verbeelding voor het proces van zingeving wordt uitgelegd met behulp van de object-relatietheorie van de kinderarts en psychoanalyticus van Donald W. Winnicott en de interpretatie van deze theorie door godsdienstpsychologe Hetty Zock. Hiervoor is gekozen omdat dit goed aansluit bij de bovenstaande definitie die de VGVZ geeft aan het proces van zingeving. Winnicott gaat ervan uit dat er een constante wisselwerking is tussen het innerlijk van de mens en de wereld om hem heen. Hij noemt het innerlijk van de mens de binnenwereld en de wereld om hem heen de buitenwereld. Deze werelden worden echter verbonden door een derde wereld. Dit noemt Winnicott the '*transitional space*', of '*potential space*'. Deze derde wereld, ook wel transitionele sfeer genoemd, is de wereld van de verbeelding. De verbeelding zorgt ervoor dat binnen- en buitenwereld verbonden worden. Verbeelding moet daarbij niet gezien worden als vervorming van de werkelijkheid, maar als een proces om de binnenwereld te verbinden met de buitenwereld. Dit proces van verbeelding is onontbeerlijk voor de ontwikkeling van de mens. Een belangrijke aanvulling op de theorie van Winnicott voor dit onderzoek is de interpretatie op de object-relatietheorie van Zock. Volgens haar is de zogenaamde transitionele sfeer van groot belang voor het ervaren van zin. In de transitionele sfeer vindt de constante interactie tussen binnen- en buitenwereld plaats, juist deze interactie zorgt voor zinbeleving. Verbeelding is in dit voortdurende proces van interactie de brug tussen beide werelden. De visie van Zock komt tevens aan de orde in dit onderzoek.

Naast de object-relatietheorie van Winnicott en de interpretatie van zijn theorie door Zock, maak ik gebruik van het werk van geestelijk verzorger Piet Zuidgeest. Hij beschrijft hoe beelden als symbolische voorstelling kunnen staan voor hoe mensen het leven zien en ervaren. Zuidgeest is van mening dat beelden een vijftal functies vervullen. Dit zijn: structurering, integratie van bepaalde situaties

⁴ Jaap Dijkstra, *Gespreksvoering bij geestelijk verzorgers, een methodische ondersteuning om betekenisvolle gesprekken te voeren* (Soest, 2007) 179.

⁵ Dijkstra, *Gespreksvoering bij geestelijk verzorgers*, 179.

⁶ Beroepsstandaard VGVZ, 9.

⁷ De VGVZ gebruikt in haar beroepsstandaard de term patiënt. Uit persoonlijke voorkeur gebruik ik in dit onderzoek de term cliënt.

⁸ Beroepsstandaard VGVZ, 9.

in het leven, bewerkstelligen angst en bestaanseenzaamheid uit te houden, de identiteit versterken en openbarend werken. Deze beeldfuncties verbinden de theorie van Winnicott met de praktijk van werken met beelden door de geestelijk verzorger.

Samenvattend wordt uitgelegd dat het proces van zingeving volgens de definitie van de VGVZ opgevat kan worden als dat mensen in voortdurende interactie zijn tussen hun subjectieve binnenwereld en de objectieve buitenwereld. Wanneer dit niet meer het geval is dan is het de taak van geestelijk verzorger om de cliënt te helpen de verloren verbinding te herstellen. De object-relatietheorie van Winnicott en de interpretatie ervan door Zock bieden inzicht in het proces van zingeving, Zuidgeest laat het belang van beelden voor zingeving zien.

Tweede deelvraag: Wat houden het werken met het spel 'Ontmoeten', het werken met spelbeelden en het werken met imaginatie in?

Om te onderzoeken hoe een geestelijk verzorger gebruik zou kunnen maken van beelden, bleek eerst een afbakening van de term beelden noodzakelijk. De term beelden is namelijk breed. Woordenboeken laten zien dat er verschillende manieren zijn om de betekenis van beeld en beelden uit te leggen. Zo geeft het Koenen woordenboek aan dat beeld opgevat kan worden als nabootsing in hout, steen marmer, of dat het een voorstelling is die gevormd wordt door de lichtstralen van een voorwerp. Beeld kan betekenen dat het een buitengewoon mooi exemplaar is van iets, of dat het een voorstelling is van iets, of dat het een voorstelling is van iets of iemand in de geest. Bovendien kan het ook uitgelegd worden als beeldspraak.⁹ Om dit onderzoek af te bakenen heb ik mijn persoonlijke voorkeur laten spreken. Zoals ik al heb aangegeven ben ik zelf beeldend ingesteld. Hoewel volgens bovenstaande definitie dans en toneel ook gezien kunnen worden als beeld, heb ik niets met dans en toneel en zou ik deze mogelijkheden niet willen en kunnen gebruiken.

Daarom vroeg ik me af hoe ik als geestelijk verzorger gebruik zou willen maken van beelden en wat ik dan zou verstaan onder beelden. Ik ben mij er van bewust dat de volgende definitie de lading wellicht niet helemaal dekt, maar ik bedoel met beeld in dit onderzoek een beeltenis die figuratief is, met afgebakende vormen en kleuren. Het is de bedoeling dat iemand naar het weergegeven beeld kan kijken en zich niet letterlijk of fysiek in het beeld bevindt of fysiek onderdeel is van het beeld, zoals bij dans en toneel het geval is. Voorbeelden van figuratief beeld zijn plaatjes, foto's, maar ook driedimensionale standbeelden en innerlijke beeltenissen. In deze scriptie kan ook worden gesproken over de meervoudsvorm beelden, omdat het niet hoeft te gaan over alleen één figuratief beeld, dit kunnen ook meerdere beelden zijn. Met de meervoudsvorm beelden worden dus figuratieve beeltenissen bedoeld

⁹ Koenen, *Koenen woordenboek N/N Nederlands* (30e druk; Utrecht en Antwerpen, 1999) 100.

die vormen en kleuren hebben. Door bovenstaande definitie van beeld te hanteren, wordt het voor de geestelijk verzorger mogelijk om een houvast te hebben waarop hij het gesprek kan baseren.

Naar aanleiding van de definitie valt echter nog meer te zeggen over beelden. Figuratieve beelden kunnen zowel tastbare beelden zijn als innerlijke beelden. Iemand kan bijvoorbeeld een beeld in zijn hoofd hebben van zichzelf op vakantie, liggend op een handdoek onder een palmboom met een zee aan zijn voeten. Dit is een innerlijk beeld. Dit beeld kan echter ook tastbaar zijn in de vorm van een foto. Het beeld is dan een extern beeld. Een andere mogelijkheid is dat hij een beeld creëert door middel van woorden of door een beeld te boetsen van zichzelf onder een palmboom bij de zee. Waar het om gaat is dat manieren worden gevonden waardoor het voor de geestelijk verzorger mogelijk wordt om samen met de cliënt over de beeltenis of beeltenissen te spreken. De woorden staan dan ten dienste van de beelden. Beelden staan in deze scriptie dus niet tegenover woorden en taal. De beelden zijn echter het uitgangspunt en het gesprek wordt gevoerd met behulp van de beelden.

Ik ga mij in dit onderzoek richten op drie verschillende methoden om beelden te gebruiken, namelijk externe beelden, innerlijke beelden en een combinatie hiervan. Het voordeel hiervan is dat ze goed passen in de binnenwereld en de buitenwereld zoals hierboven al genoemd wordt. In de literatuur vond ik drie werkwijzen die voldeden aan externe beelden, innerlijke beelden en een combinatie hiervan. Hieronder worden kort de drie manieren om beelden te gebruiken besproken die aan de orde komen in deze scriptie.

- De geestelijk verzorger Greet Slofstra maakt in haar scriptie duidelijk hoe beelden in de vorm van het kaartspel 'Ontmoeten' bij afasiepatiënten gebruikt kunnen worden. Het kaartspel bestaat uit kaarten met afbeeldingen en een woord eronder. Een voorbeeld van een kaart is een kaart met een afbeelding van een getekende clown met daaronder het woord clown. Slofstra geeft een manier van werken met externe beelden weer.

- De geestelijk verzorger Werner van de Wouw maakt in zijn werk gebruik van een methode uit de speltherapie, namelijk spelbeelden. De cliënt kiest uit een voorraad een aantal spelfiguurtjes (zoals playmobil-poppetjes en lego-poppetjes, die mijns inziens kleine beeldjes zijn) en creëert een driedimensionaal spelbeeld door de figuurtjes in een zandbak te plaatsen. Iemand kan bijvoorbeeld een playmobil-poppetje op een verhoogd hoopje zand neerzetten. Het is de bedoeling dat het beeld dat zo ontstaat verandert, door bijvoorbeeld een klein laddertje in het beeld toe te voegen, waarlangs het playmobil-poppetje naar beneden zou kunnen klimmen. Van de Wouw geeft een manier van werken weer waarbij innerlijke beelden in externe beelden worden uitgebeeld.

Er bleek weinig literatuur te zijn over het gebruik van innerlijke beelden binnen de geestelijke verzorging. Daarom komt de derde en laatste methode om beeld te gebruiken uit de psychotherapie. Het gaat om imaginatie, waar innerlijke beelden centraal staan. De imaginatietherapeut Taal zet zich

in om imaginatie op verschillende werkterreinen toe te passen. Op de website van de School voor imaginatie is te lezen waarvoor imaginatie allemaal te gebruiken is: Zo kan het gebruikt worden bij:

Persoonlijke ontwikkeling, onderwijs, ontwikkelingstrajecten en loopbaanbegeleiding. In organisaties bij teambuilding, visieontwikkeling en taakgerichte opdrachten. Bij de ontwikkeling van creativiteit. Voor inspiratie en zingeving. Bij emotionele en psychische problematiek van verschillende aard zoals burn-out, bij stressmanagement en bij het verlichten van lichamelijke symptomen en het verwerken van ziekte. Bij revalidatie en bij topsport.¹⁰

Dit maakt imaginatie interessant voor de geestelijk verzorger, die immers zingeving als werkterrein heeft. Termen als 'persoonlijke ontwikkeling', 'inspiratie', 'stressmanagement', 'bij het verlichten van lichamelijke symptomen en het verwerken van ziekte' sluiten daar nauw op aan. Het nut van imaginatie voor geestelijk verzorgers is tevens zichtbaar in het aantal geestelijk verzorgers, dat deelneemt aan de trainingen en cursussen die gegeven worden door de School voor Imaginatie.¹¹ Bovenstaande argumenten hebben mij doen besluiten Taals werkwijze in deze scriptie op te nemen. Hij geeft mijns inziens met zijn visie op imaginatie een waardevolle aanvulling aan de 'beeldende tools' van een geestelijk verzorger.

Derde deelvraag: Zijn de methoden goede hulpmiddelen voor de geestelijk verzorger?

Bovenstaande drie methoden worden door mensen die beeld toepassen in hun werk met cliënten. Om te bepalen of de methoden goede hulpmiddelen zijn voor elke geestelijk verzorger, is ten eerste een aantal voor- en nadelen gedestilleerd die betrekking hebben op het op gang brengen van het proces van zingeving en wat nodig is voor het gebruik van de methoden. Ten tweede wordt gekeken of de mogelijkheden van het gebruik van de methoden aansluiten bij de vaardigheden en kennis van de geestelijk verzorger. Ik vroeg me namelijk af of elke geestelijk verzorger gebruik kan maken van elk van de methoden. De VGVZ heeft een aantal kwaliteitsvaardigheden en kennis opgesteld die de geestelijk verzorger zou moeten bezitten. Daarom wordt bij bovenstaande drie methoden om beeld te gebruiken gekeken naar de vaardigheden en kennis die Slofstra, Van de Wouw en Taal gebruiken. Dit wordt, indien mogelijk, vergeleken met de vaardigheden en kennis die een geestelijk verzorger dient te bezitten volgens de VGVZ.

Scriptiestructuur

Het eerste hoofdstuk geeft het theoretische kader weer aan de hand waarvan de hoofdvraag beantwoord wordt. Het hoofdstuk behandelt in de eerste plaats het werk van de geestelijk verzorger aan

¹⁰ www.imaginatie.nl/watis/watis_toepassing, 19 mei 2010.

¹¹ Dit maakte Jan Taal mij in een persoonlijke mail duidelijk.

de hand van de beroepsstandaard van de VGVZ. In de tweede plaats wordt het proces van zingeving uitgelegd aan de hand van de object-relatietheorie van Winnicott. Ten derde komt aan de orde wat het belang van beeld is voor de zingeving, waarbij de uitleg van Zuidgeest gevolgd wordt. In het tweede hoofdstuk wordt beschreven hoe Slofstra werkt met gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' en komt aan de orde hoe ze dit in een theoretische context plaatst. Vervolgens wordt geanalyseerd hoe het werken met het de gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' het proces van zingeving op gang brengt, waarna gekeken wordt of het werken met dit spel een goed hulpmiddel kan zijn voor een geestelijk verzorger die met beelden wil werken. In hoofdstuk drie wordt beschreven hoe Van de Wouw spelbeelden gebruikt en welk theoretisch kader daar achter zit. Vervolgens wordt geanalyseerd hoe dit het proces van zingeving op gang brengt en komt aan de orde of werken met spelbeelden voor een geestelijk verzorger een goed hulpmiddel kan zijn. In hoofdstuk vier komt de wijze waarop Taal werkt innerlijke beelden. Eerst volgt een uitleg over wat imaginatie is, waarna ingegaan wordt op de wijze hoe Taal innerlijke beelden gebruikt. Vervolgens wordt ook hiervan een analyse gegeven waardoor duidelijk wordt hoe dit het proces van zingeving op gang brengt. Ook wordt onderzocht of imaginatie een goed hulpmiddel is voor een geestelijk verzorger. De centrale vraag wordt in hoofdstuk vijf beantwoord, waarna conclusies worden getrokken en aanbevelingen volgen.

Hoofdstuk 1. Het belang van verbeelding voor het proces van zingeving

In dit hoofdstuk wordt een theoretisch kader geconstrueerd dat laat zien hoe een geestelijk verzorger het proces van zingeving weer op gang kan helpen met behulp van beelden door beroep te doen op de verbeelding van de cliënt. Daarmee wordt een antwoord gezocht op de eerste deelvraag: wat is het belang van verbeelding voor het proces van zingeving? Om dat antwoord te kunnen geven is het belangrijk inzicht te krijgen in hoe het proces van zingeving begrepen kan worden, en te onderzoeken welke rol beelden kunnen spelen in dat proces. In dit hoofdstuk wordt in 1.1 kort ingegaan op het proces van zingeving en het werk van de geestelijk verzorger. In 1.2 wordt de object-relatietheorie van Winnicott in kaart gebracht. In 1.3 komt aan de orde hoe Zock de object-relatietheorie uitlegt, waarna duidelijk wordt gemaakt wat deze visie te maken heeft met het proces van zingeving. In 1.4 wordt de relatie gelegd tussen de beeldfuncties die Zuidgeest onderscheidt en het proces van zingeving. In 1.5 wordt een verbinding gemaakt naar de hoofdstukken één, twee en drie.

1.1 De geestelijk verzorger en het proces van zingeving

Voor verduidelijking van wat het werk van een geestelijk verzorger precies inhoudt, wordt gekeken naar de beroepsstandaard voor geestelijk verzorgers in zorginstellingen, de VGVZ. Er is gekozen om deze beroepsstandaard te volgen omdat deze beroepsstandaard zowel intern als extern is gevalideerd en helder beschrijft wat geestelijk verzorgers in zorginstellingen doen en wat van hen wordt verwacht.¹² Volgens de Vereniging voor Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen, de VGVZ, is geestelijke verzorging:

De professionele en ambtshalve begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving aan hun bestaan, vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging en de professionele advisering inzake ethische en/of levensbeschouwelijke aspecten in zorgverlening en beleidsvorming.¹³

Dit onderzoek is gericht op één van de kerntaken van de geestelijk verzorger, namelijk de 'begeleiding van en hulpverlening aan mensen bij zingeving aan hun bestaan'.¹⁴ Hierop wordt hieronder ingegaan. Eerst wordt uitgelegd wat een geestelijk verzorger nodig heeft om zijn professie te kunnen uitoefenen, waarna verder wordt gegaan op het domein van de geestelijk verzorger; de zingeving.

¹² Beroepsstandaard VGVZ, 2.

¹³ Ibidem, 9.

¹⁴ De geestelijk verzorger heeft meer kerntaken volgens de beroepsstandaard van de VGVZ, zoals het leveren van een bijdrage aan het individuele zorg-, verpleeg- en behandelplan, communicatie met andere zorgverleners rond de patiënt en diens naasten, voorgaan in en omgaan met liturgie en ritueel, individueel en groepsgewijs. Dit onderzoek is gericht op het begeleiden en hulpverlening.

Om te kunnen begeleiden en hulp te kunnen verlenen heeft de geestelijk verzorger bepaalde vaardigheden en kennis nodig. De VGVZ heeft een aantal kwaliteitseisen opgesteld betreffende de geestelijk verzorger ten aanzien van houding en vaardigheden en kennis.¹⁵ De kwaliteitseisen betreffende houding en vaardigheden van een geestelijk verzorger zijn gericht op identiteit, communicatie, collegialiteit, leidinggeven, professionalisering, didactiek en positionering van de geestelijk verzorger. Ik ga hier kort in op de vaardigheden die rondom communicatie spelen, omdat ik deze voor deze scriptie het meest van belang acht. Zo zou een geestelijk verzorger begrip moeten hebben voor de persoonlijke beleving van de cliënt en in bezit moeten zijn van empathisch vermogen. Hij moet verder verbale en non-verbale signalen van mensen verstaan op rationeel, emotioneel en spiritueel niveau en op gedragsniveau en hij moet bovendien diagnostische vaardigheid hebben in levens- en zingevingvragen, de levensbeschouwing, het levensverhaal en de beleving van ziekte of handicap en verwerkingsprocessen. Hij moet eveneens hermeneutische vaardigheid hebben in de bemiddeling tussen actuele beleving en de bronnen van levensbeschouwing en kunnen communiceren over bestaansvragen, zinragen en religieuze belevingen in aansluiting op het levensbeschouwelijk referentiekader en de levensbeschouwelijke context van de cliënt. Hij moet bovendien op vakkundige wijze de voor de beroepsuitoefening belangrijke gesprekstechnieken, communicatieve en therapeutische vaardigheden kunnen hanteren. Hij moet ook verbaal en non-verbaal kunnen communiceren in symbolen en beelden over levensbeschouwelijke onderwerpen.

De kwaliteitseisen ten aanzien van kennis zijn onderverdeeld in basiskennis, ondersteunende kennis en klinisch specifieke kennis. De basiskennis houdt o.a. in dat de geestelijk verzorger kennis heeft van geloofs- en levensvragen, van religie en levensbeschouwing, ethiek, theologie en humanistiek en cultuur. Hij moet ook kennis hebben van de plaats, functie en werking van religie en levensbeschouwing, zowel in de samenleving als in het individuele leven. Hij moet verder voldoende ondersteunende kennis hebben van aanverwante vakgebieden zoals psychologie, psychotherapie, antropologie, agogie, orthopedagogie en sociologie. Kennis van de belangrijkste methodieken voor geestelijk verzorging (diagnostische, hermeneutische en therapeutische methodiek) valt ook onder de kwaliteitseisen betreffende kennis.

Bovenstaande kennis en vaardigheden zijn nodig om als geestelijk verzorger cliënten te kunnen begeleiden of hulp te verlenen bij zingeving aan het bestaan. Zingeving is het domein van de geestelijk verzorger. Volgens de VGVZ is zingeving 'het continue proces waarin ieder mens, in interactie met diens omgeving, betekenis geeft aan zijn of haar leven'.¹⁶ Het proces van zingeving is voor ieder mens van belang, ongeacht of iemand daarmee al dan niet bewust bezig is. Het is een onderdeel van het

¹⁵ Beroepsstandaard VGVZ, 15-18.

¹⁶ Ibidem, 9.

menselijk functioneren, iedereen is op zijn of haar manier bezig het eigen leven betekenis, zin te geven.¹⁷ Het proces van zingeving speelt zich op verschillende niveaus af, zo stelt de VGVZ. Dit zijn de volgende niveaus:

1. Het rationele niveau
2. Het emotionele niveau
3. Het gedragsniveau
4. Het spirituele niveau.¹⁸

Die niveaus geven aan dat het bij het proces van zingeving gaat om het menselijke gedrag, hoe zingeving vorm krijgt. Het proces van zingeving is dat wat mensen denken, voelen, en doen. Verderop in het hoofdstuk wordt dieper ingegaan op deze niveaus. Als het proces van zingeving bij iemand stagneert, uit evenwicht is geraakt, een grote rol speelt bij ziekte of stoornis, of niet meer vanzelfsprekend is komt de geestelijk verzorger in beeld. Waar het om gaat is dat de geestelijk verzorger dat wat de cliënt overkomt, interpreteert vanuit het levensbeschouwelijke referentiekader van de cliënt en probeert dit weer met diens eigen levensbeschouwing of levensbeschouwelijke traditie te verbinden. Het is de bedoeling dat op die manier het zingevingsproces geheeld wordt. Dat kan door bijvoorbeeld het uitvoeren van rituelen, het uitspreken van gebeden, het (voor)lezen van levensbeschouwelijke teksten en het voeren van gesprekken.¹⁹ De vraag is daarbij hoe het proces van zingeving verloopt bij mensen. Hoe is het mogelijk dat het zingevingsproces geheeld wordt? Dit komt aan de orde in de volgende paragraaf.

1.2 De object-relatietheorie van Winnicott en het belang van verbeelding

In deze paragraaf wordt ingegaan op een psychoanalytische theorie waarbij verbeelding centraal staat en die het mogelijk maakt het 'hoe' van het proces van zingeving uit te leggen. Deze theorie komt uit de object-relatieschool, waarbij uitgegaan wordt van het ideaal dat de relatie tussen de mens als subject en de wereld harmonieus verloopt en dat er een creatieve interactie is tussen subject en wereld.²⁰ De definitie van de VGVZ, die het proces van zingeving ziet als het continue proces, waarin ieder mens in *interactie met diens omgeving*, betekenis geeft aan zijn of haar leven, sluit hierop mijns inziens nauw aan. Er zijn verschillende object-relatietheoretici.²¹ In deze scriptie wordt gebruikgemaakt van de theorie

¹⁷ De VGVZ geeft aan dat godsdiensten en levensbeschouwingen een belangrijke rol spelen in het individuele proces van zingeving en dat het geestelijk welbevinden bepaald wordt door het vermogen tot zingeving. Godsdienst en levensbeschouwing zijn mijns inziens daarmee een onderdeel van het proces van zingeving; het draait niet om de godsdienst en de levensbeschouwing maar om het proces van zingeving.

¹⁸ Ibidem, 9.

¹⁹ Ibidem, 10.

²⁰ Hetty Zock, 'Religie als transitioneel fenomeen, het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 51(1997) 31-48, aldaar 31.

²¹ Zoals M. Klein, W.R.D. Fairbairn en H. Guntrip.

van de al eerder genoemde Winnicott (1896-1971), door velen beschouwd als de belangrijkste theoreticus van de object-relatieschool.²² Zijn theorie komt voort uit reflectie op zijn klinische ervaring als psychotherapeut. Zijn belangrijkste boek is het postuum uitgegeven *Playing and reality*. De uitleg over zijn theorie in paragraaf 1.2.1 komt uit *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding, een godsdienstpsychologische studie* van godsdienstpsychologe P.E. Jongsma-Tieleman.²³ Zij geeft in mijn ogen in haar boek een duidelijke en tevens toepasbare uitleg over Winnicotts theorie. Hieronder volgt de uitleg van de theorie. Om deze goed uiteen te zetten wordt dit gedaan aan de hand van de ontwikkeling van een kind.

1.2.1 De object-relatietheorie van Winnicott

Een kind leeft als baby in eerste instantie in een wereld van magische almachtsfantasieën. In deze wereld is in de beleving van een kind alles mogelijk, bovendien denkt een kind dat hij alles zelf onder controle heeft. Een kind heeft als baby nog geen 'ik' en kan nog geen onderscheid maken tussen zijn 'subjectieve binnenwereld' (de wereld van behoeften en ervaringen) en de 'objectieve buitenwereld' (de wereld van de realiteit).²⁴ Dat wil zeggen, de subjectieve wereld en objectieve wereld van de realiteit vallen samen. Een kind heeft daarom een symbiotische verhouding met zijn verzorgers, die thuishoren in de objectieve wereld van de realiteit. Het zou onwenselijk zijn als deze symbiotische verhouding in stand wordt gehouden, omdat het de bedoeling is dat een kind toegroeit naar individualisatie en separatie. Het moet leren om op eigen benen te staan en daarbij beseffen dat hij de wereld niet onder controle heeft, dat de wereld niet om hem draait en dat hij afhankelijk is van anderen. Een kind moet echter om zich los te kunnen maken uit de symbiotische relatie wel het vertrouwen hebben dat iemand voor hem blijft zorgen. Dit vertrouwen is mogelijk als een kind een band blijft voelen met de verzorger(s). Deze band met de verzorger blijft voelbaar door het 'transitioneel object', het knuffelbeest. Een knuffel helpt een kind om de overgang te maken vanuit de magische wereld van omnipotentiefantasieën, naar het accepteren dat hij de wereld niet onder magische controle heeft.²⁵

Oudere peuters hebben graag een knuffelbeest of een ander zacht iets in hun buurt als ze gefrustreerd zijn of stress hebben omdat de ouders/ verzorgers niet aanwezig zijn, was een conclusie van Winnicott. Een kind gaat beter met de frustratie en stress om als hij een knuffel bij zich heeft. Een knuffel heeft voor een kind een emotionele waarde en is meer dan een lapje stof met vulling, het leeft

²² Hetty Zock, 'Religie, relationaliteit en zinbeleving. Geloof als basis voor religie en zelfwording', in: M. van Uden & J. Pieper red., *Wat baat religie? Godsdienstpsychologen en godsdienstsociologen over het nut van religie* (KSGV Nijmegen, 1998) 27-45, aldaar 27.

²³ Nel Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding, een godsdienstpsychologische studie* (2^e druk; Kampen, 1996).

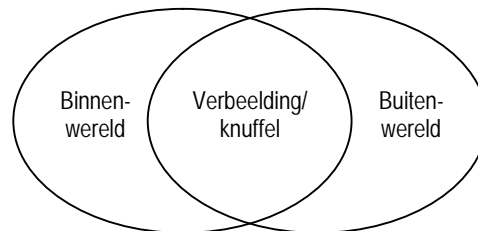
²⁴ *Ibidem*, 239.

²⁵ *Ibidem*, 238.

voor een kind geeft werkelijk troost, geruststelling en warmte. Een knuffel heeft een eigen vitaliteit, realiteit en actualiteit.²⁶ Dat wil zeggen, een knuffel bestaat uit stof, uit een bepaalde structuur en heeft een bepaalde oppervlakte en aanrakingskwaliteiten. Een knuffel is door deze eigen vitaliteit, realiteit en actualiteit onderdeel van de objectieve realiteit, dat wil zeggen, hij is onderdeel van de niet-subjectieve wereld, de wereld van de behoeften en ervaringen. Een knuffel is voor een kind dus echt.

Tegelijkertijd is een knuffel niet alleen een object uit de realiteit. Een knuffel wordt namelijk ook gemaakt door de fantasie van een kind en komt dus tevens voort uit de subjectieve binnenwereld, de wereld van de behoeften en ervaringen.²⁷ Een knuffel kan volgens een kind bijvoorbeeld praten. Doordat een knuffel ook 'gemaakt' wordt door het kind, heeft het kind ook macht over de knuffel. Een kind bepaalt wat er met de knuffel gebeurt. Hij kan een knuffeldier slaan, maar ook met liefde knuffelen. Juist omdat een kind de macht houdt door te bepalen wat er met een knuffel gebeurt, houdt hij in bepaalde mate zijn gevoel van almacht dat hij had voordat hij begon met ontdekken dat de wereld niet om hem draait. Door nog een beetje gevoel van almacht te houden, voelt een kind zich niet helemaal machteloos en overgeleverd aan de objectieve wereld van de realiteit.

Een knuffel wordt dus gevormd doordat een kind gebruik maakt van de twee werelden, de objectieve wereld van de realiteit en de subjectieve wereld van behoeften en ervaringen. Maar daarbij speelt ook een derde wereld een rol, die de objectieve wereld en de subjectieve wereld overlapt. Deze derde wereld is de wereld van de verbeelding. Hieronder worden de drie werelden in een afbeelding weergegeven:

Winnicott noemde deze wereld de '*transitional space*' of '*potential space*', wat mijns inziens het beste te vertalen is als de ruimte van de mogelijkheden. Jongmsa-Tieleman, wiens visie op Winnicott ik hier volg, noemt deze *transitional space* of *potential space*, de 'transitionele sfeer' en legt het als volgt uit:

'De transitionele sfeer is de sfeer waarin creatieve verbeelding dat wat men nodig heeft in de verbeelding tegenwoordig stelt, om hierdoor hoopvol te kunnen wachten op of werken aan vervulling van die behoeften, en om frustraties te kunnen verdragen zonder wanhopig te worden'.²⁸

Wat het belang hiervan is wordt hieronder verder uitgelegd.

²⁶ Jongmsa-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding*, 53.

²⁷ *Ibidem*, 55.

²⁸ *Ibidem*, 29.

Winnicott was van mening dat een kind door de transitionele sfeer kan omgaan met de realiteit, en het omgaan met negatieve gevoelens. Dit kan ontstaan door bijvoorbeeld afwezigheid van de ouders of dat een kind niet meteen zijn zin krijgt. Een knuffel als transitioneel object helpt in dit soort situaties omdat het verwijst naar een ideaalbeeld, of eerder gezegd, het verwijst naar de ervaringen van bevrediging van behoeften.

Een tweetal punten is hierbij van belang. Ten eerste, alleen als een kind de verzorger associeert met bevrediging van behoeften, met positieve ervaringen, kan een knuffel de associatie van een beeld van hoop hebben en werkt een knuffel als transitioneel object. De afwezigheid van frustratie is echter ook niet goed, omdat een kind dan niet los kan komen van de symbiose. Ten tweede is het eveneens van belang dat een knuffel, die verwijst naar het ideaalbeeld, niet als 'slechts verbeelding' bestempeld moet worden. Dat wil zeggen, een knuffel moet niet gezien worden als iets dat de realiteit vervormt. Als dat wel gebeurt, dan telt een knuffel ook niet meer als verwijzing naar wat in de toekomst kan komen, wat als gevolg heeft dat het ideaalbeeld verdwijnt. Een kind past zich dan volledig aan de realiteit aan, ook als het zich eigenlijk tekort gedaan zou moeten voelen. Dit heeft negatieve gevolgen voor de toekomst. Wat iemand zelf wil, dat weet hij niet. Hij is gewend zich volledig aan de realiteit en anderen te passen en dit is geen positieve ontwikkeling.

Als het echter goed gaat, dan verwijst een knuffel naar bevrediging van behoeften en leert een kind om te streven naar een ideaalbeeld. Hij kan dan op zoek gaan naar hoe hij dit ideaalbeeld kan bereiken. Bovendien leert een kind door de ervaringen met de knuffel omgaan met de situatie zoals die zich op dat moment voordoet. De knuffel als transitioneel object functioneert daarmee in wezen als een brug tussen het ideaalbeeld en de realiteit. Door gebruik te maken van de verbeelding in de transitionele sfeer leert het kind om met de onvolmaakte werkelijkheid om te gaan, wat de ontwikkeling bevordert als het staat in dienst van de hoop.²⁹

1.2.2 De transitionele sfeer en het gebruik van symbolen

Het transitioneel object heeft een brugfunctie tussen het ideaalbeeld en de werkelijkheid. Dit is ook wat bij symbolisering gebeurt. De psychoanalyticus Susan K. Deri heeft zich verdiept in de theorie van Winnicott en gebruikt de term 'symbolisering' om Winnicotts theorie te verduidelijken.³⁰ Symbolisering is afgeleid van symbool, wat komt van het Griekse *symballein*. Dit betekent samenbrengen, verbinden.³¹ Het was in het oude Griekenland de gewoonte om in een vriendschap waarin de vrienden een tijd uit elkaar gingen, een ring of munt te breken, waarvan ieder een deel kreeg. Verwanten konden aan het

²⁹ Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte*, 56.

³⁰ Susan K. Deri, *Symbolization and creativity* (2e druk; Madison en Connecticut, 1984).

³¹ Deri, *Symbolization*, 46.

deel de vriend herkennen, doordat het deel paste in het andere deel. Een symbool verwijst op die manier naar iemand, of iets dat er niet is, zoals een transitioneel object dat ook doet voor een kind. Een transitioneel object is ook een symbool. Een symbool geldt echter niet alleen als verwijzing, maar heeft nog andere functies. Doordat een kind leert te symboliseren leert hij ook de binnen- en buitenwereld in kaart te brengen.

Symbolisering werkt daarbij in twee richtingen. De richting kan vanuit de buitenwereld in de subjectieve binnenwereld van behoeften en ervaringen binnen komen. Deri noemt de symbolisering in dit geval 'centripetale symbolisering'.³² Deze vorm van symbolisering heeft twee functies. De eerste is dat indrukken die door middel van waarneming uit de buitenwereld naar binnen komen, verwerkt en vastgelegd worden in beelden. Hierdoor kan iemand dat wat ervaren wordt aan de buitenwereld benoemen en verwerken en wordt de buitenwereld in kaart gebracht in de binnenwereld. De tweede functie van centripetale symbolisering is dat eigen ervaringen door de beelden die van buiten komen ook vorm en beeld krijgen, wat de binnenwereld hanteerbaar maakt. Dat wil zeggen, alles wat in de subjectieve wereld van behoeften en ervaringen gebeurt, krijgt door centripetale symbolisering een vorm. Daardoor kunnen eigen herinneringen en ervaringen ook waargenomen worden en een plaats krijgen.³³

De tweede vorm van symbolisering noemt Deri 'centrifugale symbolisering'.³⁴ De richting van symbolisering is dan vanuit de behoeften en ervaringen naar de buitenwereld. Deze vorm van symbolisering gaat dus van binnen naar buiten, vanuit de behoeften en ervaringen van de subjectieve binnenwereld naar de objectieve buitenwereld. Wat zich in de buitenwereld bevindt krijgt door deze vorm van symbolisering betekenis. De behoeften en instincten van de subjectieve binnenwereld zorgen ervoor dat iemand op zoek gaat naar objecten in de buitenwereld die de behoefte kunnen vervullen. Als er sprake is van voldoende behoeftebevrediging, dan krijgt het object in de buitenwereld een bepaalde zin.³⁵

Waar het op neer komt is dat symbolen uit de twee werelden ontstaan, ze zijn een combinatie van herinneringsbeelden van de buitenwereld en van de instinctieve en affectieve behoeften uit de subjectieve binnenwereld. Ze verbinden de binnen- en buitenwereld in de transitionele sfeer, de wereld van de verbeelding. Als symbolen dat doen, dan krijgt de wereld betekenis en zin.

Om terug te komen op het transitionele object, dit is een begin van het vermogen om te verbeelden, om te kunnen symboliseren. Jongsma-Tieleman maakt dit mijns inziens duidelijk doordat ze verbeelding,

³² Deri, *Symbolization*, 75.

³³ Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte*, 57.

³⁴ Deri, *Symbolization*, 76.

³⁵ Jongsma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte*, 57.

creatieve verbeelding, symbolisering en symboliseringsvermogen door elkaar gebruikt. De knuffel verwijst naar het ideaalbeeld, maar dit ideaalbeeld is niet altijd aanwezig. Het kind leert te accepteren dat zijn ideaalbeeld eigenlijk niet bestaat, maar hij kan wel blijven hopen op het ideaalbeeld, zonder daarbij de realiteit uit het oog te verliezen. Als het goed is werkt dit door als het kind opgroeit. Het is dus niet de bedoeling dat het kunnen symboliseren, het kunnen verbeelden stopt als een kind ouder wordt. Dit vermogen om te kunnen functioneren in de transitionele sfeer moet zich verder ontwikkelen. Ook als een kind inmiddels volwassen is, omdat hij dan tekortkomingen in de werkelijkheid kan accepteren zonder daarbij het ideaalbeeld los te laten. Wat in de werkelijkheid, de objectieve wereld gebeurt, krijgt door de verbeelding een emotionele betekenis en daarmee een meerwaarde die verwijst naar wat mogelijk is, terwijl tegelijkertijd afstand genomen en gedaan wordt. Symboliseren, het gebruik van verbeelding, kan dan gebruikt worden om met de onvolmaakte werkelijkheid om te gaan. Hierbij moet wel weer gezegd worden dat de transitionele sfeer alleen de ontwikkeling bevordert en een positieve betekenis aan de werkelijkheid kan geven als het functioneren in de transitionele sfeer in dienst staat van de hoop.³⁶

1.3 De transitionele sfeer en het ervaren van zin

In de vorige paragraaf is aan de hand van de ontwikkeling van een kind uitgelegd wat de transitionele sfeer inhoudt. De transitionele sfeer en de verbeelding blijken van groot belang te zijn voor de ontwikkeling van de mens. In deze paragraaf wordt een uitleg van de object-relatietheorie van Winnicott gegeven door Zock. Ze legt uit waarom de transitionele sfeer van belang is voor het ervaren van zin.³⁷ Het is noodzakelijk voor dit onderzoek dit te begrijpen omdat dit een verklaring geeft hoe het proces van zingeving op gang gebracht kan worden.

Volgens Zock gaat het Winnicott om de zinbeleving, om *'what is it that makes a person go on living'*.³⁸ Zock is van mening dat Winnicotts theorie weergeeft dat de mens op zoek is naar ervaringen die ervoor zorgen dat hij zin beleeft. En daar is de transitionele sfeer erg belangrijk voor, want om zin te kunnen ervaren moet iemand kunnen functioneren in de transitionele sfeer. Volgens Zock is het voor Winnicott niet belangrijk hoe die sfeer wordt ingevuld.³⁹ Dit kan door piano spelen, wetenschap bedrijven, in God te geloven; als het iemand maar transitionele ervaringen oplevert. De voorwaarde is wel dat er sprake is van voortdurende interactie tussen subject en objectwereld.

³⁶ Jongma-Tieleman, *Godsdienst als speelruimte*, 68.

³⁷ Hetty Zock, 'Religie als transitioneel fenomeen, het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 51 (1997) 31-48.

³⁸ Zock, 'Religie als transitioneel fenomeen', 44.

³⁹ Idem.

Om deze voortdurende interactie mogelijk te maken moet iemand zich betrokken voelen bij wat hij doet, wat hij doet door middel van projecties die uit zijn binnenwereld komen. Dat wil zeggen, iemand projecteert als subject op de objectieve buitenwereld. Van belang is de subjectiviteit van deze projecties. Juist omdat deze projecties subjectief zijn, ontstaat de betrokkenheid met de objectieve buitenwereld. Zonder subjectieve betrokkenheid op de objectieve buitenwereld kan er zelfs helemaal geen sprake zijn van betrokkenheid. Het object in de buitenwereld is wel cruciaal, dit object moet aanwezig zijn om de projectie aan te gaan. De objectieve realiteit zegt dus niets zonder subjectieve projecties, maar alleen subjectieve projectie zonder object zorgt ervoor dat er geen contact met de werkelijkheid is. Hieruit volgt dat zowel subject als object noodzakelijk is. Dit is 'het kenmerk van verbeelding, van creatieve fantasievolle omgang met de werkelijkheid', aldus Zock.⁴⁰

Volgens Zock vindt idealiter steeds correctie plaats tussen subject en het object in de objectieve buitenwereld. Dat wil zeggen, het subject projecteert op het object, het object vult het subject aan, het subject projecteert weer en ga zo maar door. Juist doordat de subjectieve projecties gecorrigeerd en aangevuld worden door de buitenwereld, ontstaat zin. Er vindt dus voortdurend interactie plaats tussen subject en object, of zoals Zock het aangeeft: 'Zin kan ervaren worden in de voortdurende interactie van subject en objectwereld in de transitionele sfeer'.⁴¹ De mens moet wel blijven streven om de realiteit proberen te zien zoals deze is, aldus Zock, omdat hij anders opgesloten blijft in zichzelf. Ze geeft daarbij wel aan dat ondanks dit streven, objectieve kennis van de werkelijkheid niet bestaat, omdat altijd projectie van het subject een rol speelt. Iemand kan alleen in werkelijk contact staan met de realiteit als hij er subjectief bij betrokken is. De werkelijkheid, de realiteit 'an sich' waarnemen, is dus onmogelijk.⁴²

Waar het om gaat is dat kunnen functioneren in de transitionele sfeer en zingeving hand in hand gaan. Zocks psychologie van de zin maakt duidelijk dat zin ervaren op verschillende manieren mogelijk is. Waar het altijd om gaat is de interactie tussen subject en object in de transitionele sfeer, die aanwezig moet zijn. Iemand moet zich betrokken voelen bij wat hij doet, ook emotioneel, het moet hem aangaan, het moet betekenis hebben voor hém. Zin ervaren kan dus door het uitoefenen van sociale activiteiten, of wetenschappelijk werk of piano spelen. Als er maar sprake is van dat '*what makes a person go on living*'.⁴³ De transitionele sfeer is dus eigenlijk een proces van voortdurende interactie tussen subject en objectwereld. Via het vermogen om te verbeelden kan het subject in contact komen met de objectwereld en de voortdurende interactie tussen subject en objectwereld zorgt ervoor dat iemand zin kan ervaren.

⁴⁰ Zock, 'Religie als transitioneel fenomeen', 39-40.

⁴¹ Ibidem, 48.

⁴² Ibidem, 40-41.

⁴³ Ibidem, 44.

Ik zie een verband tussen de noodzakelijke interactie van subject en objectwereld en het proces van zingeving volgens de VGVZ: 'het continue proces waarin ieder mens, in interactie met diens omgeving, betekenis geeft aan zijn of haar leven'.⁴⁴ Als iemand datgene wat hem overkomt niet meer kan verbinden met zichzelf en er geen interactie meer is tussen hemzelf en de buitenwereld, dan stagneert het proces van zingeving. In die situatie is het de bedoeling dat wat iemand overkomt weer betekenis krijgt voor hem, waardoor hij weer zin kan ervaren. De interactie tussen subject en objectwereld moet worden hersteld, waardoor dat wat hem overkomt weer betekenis krijgt en het proces van zingeving geheeld wordt. Waar het op neer komt is dat de cliënt dus weer in de voortdurende interactie komen en kunnen functioneren in de transitionele sfeer.

De geestelijk verzorger zou een cliënt kunnen helpen de interactie tussen dat wat iemand overkomt en hemzelf op gang te brengen door beroep te doen op de verbeelding van de cliënt. Wie kan verbeelden en dus een creatieve fantasievolle omgang met de werkelijkheid kan hebben, wie dus in interactie staat met dat wat hem overkomt ervaart zin. Beroep doen op de verbeelding kan op verschillende manieren. In feite kan het uitvoeren van rituelen, het uitspreken van gebeden, het (voor)lezen van levensbeschouwelijke teksten en het voeren van gesprekken om op die manier dat wat de cliënt overkomt weer te verbinden met zijn levensbeschouwing of levensbeschouwelijke traditie, ook gezien worden als een vorm van beroep doen op de verbeelding. Mijns inziens kan het beroep doen op de verbeelding ook met behulp van beelden. In de volgende paragraaf wordt hier verder op ingegaan.

1.4 Beelden en het proces van zingeving

In deze paragraaf komt aan de orde wat de relatie is tussen beelden en het proces van zingeving. Eerst wordt in 1.4.1 uitgelegd wat de verschillende functies van beelden als symbolische voorstelling zijn volgens de geestelijk verzorger Piet Zuidgeest. Hij is auteur van *Levensbeelden, markante metaforen in het levensverhaal, aanknopingspunten voor pastorale begeleiding en hulpverlening*⁴⁵. Vervolgens komt in 1.4.2 aan de orde hoe die functies raken aan de verschillende niveaus van zingeving die de VGVZ noemt.

1.4.1 De functies van beelden

Levensbeelden zijn volgens Zuidgeest beelden, die staan voor hoe mensen het leven zien of ervaren. Zuidgeest gebruikt in zijn boek de termen levensbeeld, beeld, symbolische voorstelling en verbeelding door elkaar, waardoor volgens de geestelijk verzorger Jaap Dijkstra de functies van levensbeelden ook

⁴⁴ Beroepsstandaard VGVZ, 9.

⁴⁵ Piet Zuidgeest, *Levensbeelden, markante metaforen in het levensverhaal, aanknopingspunten voor pastorale begeleiding en hulpverlening* (Kampen, 1986).

voor verbeelding kunnen gelden.⁴⁶ Daarmee passen de functies ook binnen dit onderzoek. Ze geven een praktische uitwerking van verbeelding en daarmee mijns inziens ook van figuratieve beelden die een vorm en kleur hebben.⁴⁷ De functies van levensbeelden, beelden, symbolische voorstellingen of verbeelding die Zuidgeest noemt zijn: 1) structurering van de gevoelswerkelijkheid, 2) bewerkstelling van integratie van bepaalde situaties in het leven, 3) omgang met angst en bestaanseenzaamheid, 4) versterking van de identiteit en 5) bevordering van openbare kracht. Mijns inziens laten deze vijf functies zien waar figuratieve beelden als symbolische voorstelling specifiek toe kunnen leiden, wat een antwoord geeft op de vraag waarom een geestelijk verzorger beelden zou kunnen gebruiken. Hieronder worden de vijf functies uitgelegd:⁴⁸

1/ Structureren van de gevoelswerkelijkheid: Soms kan een bepaalde situatie verwarrende emoties oproepen. Deze emoties kunnen alle kanten opgaan. Een beeld geeft dan de mogelijkheid om de situatie te structureren, waardoor iemand zich aan de situatie kan overgeven. Een voorbeeld hiervan is de man die een hartaanval gekregen heeft en daardoor beseft dat het leven ieder moment afgelopen kan zijn. Hij voelt zich daardoor erg ellendig en in de war. Het beeld dat hij geeft is die van een bokser die knock-out geslagen is en niet meer verder durft te boksen omdat hij dan weer knock-out geslagen kan worden. Hij besluit tegen de scheidsrechter te zeggen dat hij ermee stopt om rustig in zijn hoek bij te komen van de klap.⁴⁹ Het beeld van de knock-out geslagen bokser geeft aan hoe hij zich voelt, waarna hij zich daaraan kan overgeven.

2/ Integratie van een situatie in het leven bevorderen: Iemand kan door middel van het vormen van een beeld een bepaalde situatie inpassen in zijn leven en daardoor betekenis ontlenen aan de situatie. Ervaringen die opgedaan zijn in het leven worden door het beeld opgenomen en geïntegreerd. Zuidgeest geeft het voorbeeld van de man die een beeld van zichzelf heeft als zwerfhond.⁵⁰ Door dit beeld kan de man een rode lijn vinden in zijn leven en bepaalde situaties in zijn leven beter plaatsen en geeft hij tegelijkertijd ook weer betekenis aan zijn leven.

3/ Angst en niet te verdragen bestaanseenzaamheid verlichten: Een beeld van een situatie is nooit helemaal de werkelijke situatie, die misschien te confronterend is om over te praten of zelfs maar om over na te denken. Een beeld kan daarom angst en niet te verdragen bestaanseenzaamheid verlichten. Dit klinkt als een vorm van afweer maar dit hoeft het niet te zijn. Het beeld kan juist doordat het niet helemaal de confronterende werkelijkheid is, ook de kracht geven om angst of bestaanseenzaamheid uit te houden. Zuidgeest geeft als voorbeeld 'de innerlijke stilte' van Etty van Hillersum. Door deze

⁴⁶ Dijkstra, *Gespreksvoering bij geestelijk verzorgers*, 184.

⁴⁷ Dit is de definitie die gegeven is aan beeld, zie de inleiding van dit onderzoek.

⁴⁸ Zuidgeest, *Levensbeelden*, 36-40.

⁴⁹ Dijkstra, *Gespreksvoering bij geestelijk verzorgers*, 185.

⁵⁰ Zuidgeest, *Levensbeelden*, 24.

innerlijke ruimte van stilte vindt zij de kracht om de angst voor het alleen zijn te verdragen. Zuidgeest geeft tevens een voorbeeld van een groep rouwende mensen die zich allemaal konden vinden in het beeld van eenzame schepen op een donkere zee. Het beeld zorgde ervoor dat mensen zich beschermd voelden tegen een overspoelende bestaansangst die het verlies dat ze hadden geleden inhield.⁵¹

4/ Identiteit versterken: Een beeld kan weergeven wat het leven inhoudt, welke kleur het heeft en wat inspirerend werkt om met het leven om te gaan. Een beeld kan als een refrein functioneren, zoals Zuidgeest het noemt, en maakt het leven tot een geheel. Iemand krijgt daardoor ook de mogelijkheid om richting te geven aan de toekomst. Een voorbeeld hiervan is een vrouw die intelligenter is dan de mensen in haar omgeving. Het beeld van een giraffe die tussen een kudde schapen staat en zich altijd moet bukken en dus moet aanpassen om te communiceren, helpt haar om een bepaalde kant van haar identiteit tot uitdrukking te laten komen waardoor deze wordt versterkt.⁵²

5/ Bevorderen van de openbarende kracht: De laatste functie van (levens) beelden die Zuidgeest noemt is dat een beeld een openbarende kracht kan hebben. Een voorbeeld hier van is een man die over het strand liep tijdens een stormachtige dag. Hij zag een aantal surfers vechten tegen de wind en de golven en wist daardoor dat hij ook het gevecht aan moest gaan om zijn huwelijk te redden.⁵³

Zuidgeest vat de functies van levensbeeld als volgt samen:

Aan een levensbeeld is af te lezen hoe iemand zichzelf ziet in de relatie met zijn verleden en in relatie met de hem omringende wereld. Het kan een mens behoeden voor uit elkaar vallen en vervult in het psychische leven verschillende essentiële functies.⁵⁴

Een beeld heeft als symbolische voorstelling dus psychische functies. Zuidgeest geeft verder aan dat beelden als symbolen verschillende niveaus binnen de mens kunnen raken.⁵⁵ Hij legt een relatie met affectiviteit. Naar mijn oordeel is hier een verbinding te maken met de verschillende niveaus van het proces van zingeving. Hieronder wordt dat verder uitgelegd.

1.4.2 De functies van beelden en de vier niveaus van zingeving

De VGVZ verstaat onder zingeving 'het continue proces waarin ieder mens, in interactie met diens omgeving, betekenis geeft aan zijn of haar leven'. Dit proces speelt zich af op de volgende vier niveaus:

1. Op rationeel niveau gaat het om het zich eigen maken van waarden, het steeds opnieuw verwoorden van een levensvisie, het vertellen van het levensverhaal of het stellen van zinvragen.
2. Op emotioneel niveau kan men denken aan het uiten en verwerken van existentiële emoties, zoals angst, vreugde of verdriet.

⁵¹ Zuidgeest, *Levensbeelden*, 38.

⁵² Dijkstra, *Gespreksvoering voor geestelijk verzorgers*, 186.

⁵³ Dijkstra, 187.

⁵⁴ Zuidgeest, *Levensbeelden*, 40.

⁵⁵ *Ibidem*, 27.

3. Op gedragsniveau komt zingeving tot uitdrukking in o.a. de keuzen die men maakt, bij het al of niet verwerkelijken van waarden en normen of het uiting geven aan religieuze overtuigingen.

4. Op spiritueel niveau gaat het om inspiratiebronnen, beelden, symbolen, poëzie, muziek, gebed en ritueel.⁵⁶

Het vijftal hierboven besproken beeldfuncties van Zuidgeest, geven in mijn ogen aan dat beeld, juist omdat beeld meer kan zeggen dan duizend woorden, betekenis heeft op de vier niveaus van zingeving.

Zo kan structurering van de gevoelswerkelijkheid door middel van beelden zich op het emotionele niveau afspelen. Een voorbeeld hiervan is de man die zich erg ellendig en in de war voelt na een hartaanval. Het beeld van de bokser structureert zijn gevoelswerkelijkheid op het emotionele niveau. Beelden die helpen angst en niet te verdragen bestaanseenzaamheid te verlichten hebben ook te maken met emoties en gevoelens en raken daarmee eveneens aan het emotionele niveau. Tevens kunnen deze beelden aan het spirituele niveau raken. Het voorbeeld dat Zuidgeest geeft van Etty Hillersum die door haar 'innerlijke ruimte' de kracht vindt om het alleen zijn te verdragen is hier een goed voorbeeld van. Ik ben van mening dat beelden die helpen integratie in het leven te bevorderen op het rationele niveau zouden kunnen werken, zoals de man die in het beeld van de straathond een rode draad in het leven ziet en daardoor als het ware zijn levensverhaal kan vertellen en ook kan weergeven wat hij belangrijk vindt. De identiteit versterken door middel van een beeld kan naar mijn oordeel op alle niveaus werken. Wat iemand tot een bepaald persoon maakt wordt door alle niveaus gevormd. Neem bijvoorbeeld een jongeman die zichzelf kan vinden in het beeld van een ridder. De normen en waarden die horen bij een ridder horen daardoor ook bij hem. Hij wil bijvoorbeeld voor zijn gezin zorgen omdat het hoort volgens zijn ridderlijke normen en waarden. Als dit lukt dan voelt hij zich goed. Op spiritueel niveau baseert hij bijvoorbeeld zijn normen en waarden op de Bijbel. Tot slot kunnen beelden die openbarend werken, dat op zowel rationeel, als op emotioneel, als op spiritueel niveau doen. Iemand kan door middel van een beeld een idee krijgen over zijn verleden, of over zijn emotionele toestand, hij kan plotseling begrijpen waarom hij altijd een bepaalde handeling verricht, of ineens geïnspireerd wordt.

Kortom, een beeld kan als symbolische voorstelling op directe wijze verschillende niveaus van het proces van zingeving raken en verbinden. Een beeld heeft verschillende functies en in een beeld kunnen meerdere niveaus tot uitdrukking gebracht worden, zonder dat daar heel veel uitleg bij nodig is.

1.5 Gebruik van beelden in de praktijk

Het is de taak van de geestelijk verzorger om het proces van zingeving van de cliënt weer op gang te helpen brengen als deze gestagneerd is. Dit kan de geestelijk verzorger doen door beroep te doen op de verbeelding van de cliënt. De verbeelding kan gestimuleerd worden door beelden. De geestelijk

⁵⁶ Beroepsstandaard VGVZ, 9.

verzorgers zou mijns inziens kunnen proberen om met behulp van (figuratieve) beelden de verbeelding weer te prikkelen. Het beeld kan als symbolische voorstelling gaan staan voor dat wat er aan de hand is. Daarbij zorgt de verbeelding ervoor dat interactie kan ontstaan tussen het beeld als symbolische voorstelling en de cliënt, waardoor het proces van zingeving op gang gebracht wordt.

In dit onderzoek komen drie methoden aan de orde waarin figuratieve beelden centraal staan en die aansluiten bij de binnen- en/of buitenwereld. Zo laat de geestelijk verzorger Slofstra zien hoe gebruik gemaakt kan worden van extern figuratief beeld om het proces van zingeving op gang te brengen. De geestelijk verzorger Van de Wouw maakt gebruik van innerlijke beelden die met behulp van externe figuratieve beelden door iemand zelf tot een (spel)beeld gevormd worden. De imaginatietherapeut Taal maakt gebruik van innerlijke beelden die figuratief kunnen zijn. In de volgende hoofdstukken komen deze drie methoden om in de praktijk met beelden te werken van aan de orde.

Hoofdstuk 2. Externe beelden: Het spel 'Ontmoeten'

In dit hoofdstuk wordt uitgelegd hoe de geestelijk verzorger Greet Slofstra in de praktijk met externe beelden werkt. Slofstra gaat met behulp van gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' een gesprek aan met mensen met afasie van Broca. Eerst wordt in 2.1 uitgelegd wat de bedoeling is van de gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten'. Vervolgens wordt in 2.2 het globale verloop van een gesprek met behulp van de kaarten weergegeven. Tot slot volgt in 2.3 een analyse van het gebruik van de gesprekskaarten.

2.1 Gebruik van de gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten'

Slofstra werkt als geestelijk verzorger in zorgcentrum 'Het Zand' in Zwolle. Haar *masterscriptie* Geestelijke Verzorging is geschreven naar aanleiding van een vraag van logopedisten; ze vroegen Slofstra onderzoek te doen naar materialen voor een 'zingevingskoffer' die geestelijk verzorgers zouden kunnen gebruiken bij contacten met mensen met afasie, om zo te kunnen communiceren met deze mensen. Met behulp van interviews heeft ze daarom in dit zorgcentrum onderzoek gedaan naar de wijze waarop verliesverwerking en de levensbeschouwelijke dimensie in het levensverhaal bespreekbaar gemaakt kan worden voor mensen met chronische afasie.⁵⁷ Mensen met chronische afasie hebben een hersenletsel opgelopen waardoor een taalstoornis ontstaat die er voor zorgt dat ze nooit meer vanzelfsprekend verbaal kunnen communiceren. Niet of nauwelijks meer verbaal kunnen communiceren, kan isolement, gevoelens van zinloosheid en moedeloosheid tot gevolg hebben. Je zou kunnen zeggen dat het proces van zingeving gestagneerd raakt.

Het proces van erkenning, verandering en heling staat centraal in het onderzoek van Slofstra. Slofstra gebruikt daarbij een model van verliesverwerking die ontwikkeld is door de geestelijk verzorger Hanneke Muthert. Muthert is van mening dat mensen met verlies naar een begrijpen zoeken, naar respect voor de unieke ervaring en de realisatie van dat het verlies er is. 'Mensen met verlies proberen zichzelf te hervinden door een antwoord op het verlies te vinden vanuit hun hele persoon en op alle terreinen van het leven', zo stelt Slofstra.⁵⁸ Ze geeft aan dat het hierbij gaat om *coping*.⁵⁹ Door te signaleren, te erkennen, te steunen en verbinding te maken kan de geestelijk verzorger de cliënt helpen zoeken naar nieuwe manieren van *coping*. Hiermee wordt bedoeld dat iemand een andere manier van

⁵⁷ Greet Slofstra, *Chronische afasie en geestelijke verzorging, verliesverwerking en het levensverhaal bespreekbaar maken*, masterscriptie Geestelijke Verzorging Rijksuniversiteit Groningen, (2009) 5.

⁵⁸ Slofstra, *Chronische afasie en geestelijke verzorging*, 37.

⁵⁹ *Coping* is de aangeleerde gedragswijze in het bestaan, aldus Johan Cullberg. In het Nederlands is *coping* te vertalen als aanpassingsmechanisme. Uit: Johan Cullberg, *Moderne psychiatrie, een psychodynamische benadering* (12^e druk; Stockholm, 2003) 123.

omgaan met zijn situatie moet vinden dan hij gewend is te doen. Het zoeken naar andere manieren kan in de vorm van het vertellen en verkennen van het levensverhaal. Een cliënt zijn levensverhaal laten vertellen is een veelgebruikte 'tool' voor een geestelijk verzorger.

Mensen met afasie kunnen zich echter moeilijk uiten doordat ze moeizaam of niet kunnen spreken. Dit maakt het gecompliceerd om het levensverhaal te vertellen. Niet alleen de persoon met afasie ervaart dit als lastig. Zo merkt Slofstra het volgende op:

Geestelijk verzorgers die een dynamisch proces van verliesverwerking bij mensen met afasie willen ondersteunen en verbinding willen maken met de levensbeschouwelijke dimensie in het levensverhaal, lopen geregeld tegen de eigen verlegenheid aan. Op bestaansniveau communiceren, veronderstelt het inhoudelijk en interactief kunnen communiceren tussen patiënt en geestelijk verzorger met als inzet het meer abstracte en verdiepende verkennen van de levensbeschouwelijke dimensie in het levensverhaal.⁶⁰

Kortom, een geestelijk verzorger die zijn werk wil uitvoeren door een gesprek aan te gaan met een cliënt met afasie, loopt aan tegen zowel de beperkingen van de cliënt als tegen zijn eigen beperkingen. Wie als geestelijk verzorger gewend is alleen door middel van verbale communicatie in gesprek te gaan met een cliënt, heeft eenvoudigweg niet het juiste communicatiemiddel om een cliënt met afasie te helpen. Daarom heeft Slofstra, om het proces van erkenning, verandering en heling op gang te brengen, gebruik gemaakt van de gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten'. Ze heeft gekozen voor deze kaarten omdat specifiek materiaal op het gebied van afasie en het levensverhaal niet voorhanden is. Het gebruik van deze kaarten bleek het meest ondersteunend tijdens gesprekken met mensen met afasie tijdens haar stage.⁶¹ spel 'Ontmoeten' is ontwikkeld door Jeanet Doornbos en is bedoeld als hulpmiddel om in een gesprek op een snelle manier tot een gesprek over geloven te komen.⁶² De afbeelding hieronder geeft een impressie van de kaarten.⁶³

⁶⁰ Slofstra, *Chronische afasie en geestelijke verzorging*, 37.

⁶¹ Slofstra geeft in haar onderzoek aan dat andere materialen ook testmateriaal zouden kunnen zijn, maar dat heeft ze in verband met de ruimte van het onderzoek buiten beschouwing gelaten. Zie; Slofstra, *Chronische afasie en geestelijke verzorging*, 12.

⁶² Het spel 'Ontmoeten' is te verkrijgen via www.kerkkopop.nl.

⁶³ www.kerkkopop.nl, 19 mei 2010.

Het spel bestaat uit zeventig kaarten verdeeld over een aantal thema's. Deze thema's zijn kleuren, emoties, gevoelens, relaties en wonen, hobby's, spiritueel, godsdiensten en natuur. De kaarten hebben een afbeelding met daaronder een woord dat overeenkomt met de afbeelding, zoals een afbeelding van een boos kijkende man waaronder 'woede' staat. Of zoals op de afbeelding hierboven te zien is, een clown met daaronder het woord 'clown'.

Slofstra geeft aan dat gebruik van gesprekskaarten met afbeeldingen in veel werkvelden gebeurt. Het wordt bijvoorbeeld gebruikt bij dove en slechthorende mensen gebruikt, die veelal communiceren met gebaren- en beeldtaal. 'Beeldmateriaal kan dove mensen helpen om emoties, gevoelens en gedachten invoelbaar en begrijpelijk te maken' aldus Slofstra.⁶⁴ Met behulp van logopedisten heeft Slofstra zich vaardigheden eigen gemaakt die komen kijken bij communicatie met mensen met afasie. Zo gebruiken logopedisten woordkaarten met 'ja' en 'nee' en woordkaarten met de sleutelwoorden 'samenvatten' en 'klopt dit?'.

De gesprekken vonden plaats in de vorm van een diepte-interview. Slofstra omschrijft de diepte-interviews als diepgaande open gesprekken met een aangereikt onderwerp. Deze vinden volgens haar plaats na vooronderzoek en literatuurstudie. Waar het volgens haar in een diepte-interview om gaat is dat de onderzoeker de gedachtegang en de gedragingen kan volgen van de geïnterviewde binnen een specifieke context. Van belang is dat het initiatief van het gesprek ligt bij de interviewer.⁶⁵ De bedoeling van het interview in het onderzoek van Slofstra was dat uiteindelijk de geïnterviewde zijn eigen levensverhaal zou weten te ontwikkelen en te verbinden met de nieuwe levensfase, waarin hij afasie heeft. Op die manier zou het proces van erkenning, verandering en heling op gang worden gebracht. Slofstra stelt nadrukkelijk dat het in de interviews niet gaat om winnen van informatie, maar dat het juist gaat om het bespreekbaar maken van het verhaal van de cliënt.

2.2 Verloop van de gesprekken met behulp van het spel 'Ontmoeten'

Slofstra heeft een vijftal mensen met afasie geïnterviewd met behulp van woordkaarten en het spel 'Ontmoeten'. Tijdens de interviews is een methode ontstaan die Slofstra ziet als degene met de meeste mogelijkheden. Het gesprek moet daarbij gesplitst worden in twee delen. Het bleek dat in het eerste gedeelte van het gesprek beginnen met het onderwerp kleur, daarna emoties en daarna gevoelens het beste was. Door de emoties en gevoelens zichtbaar te maken en het verwoorden daarvan door de interviewer werden de geïnterviewden bewust van de emoties en gevoelens en dit leidde tot weergeven

⁶⁴ Communiceren op deze manier valt onder AAC, dit staat voor *augmentative and alternative communication* of zoals Slofstra dat vertaald heeft, vermeerderende en alternatieve communicatie.

⁶⁵ Slofstra, *chronische afasie en geestelijke verzorging*, 39.

van de beleving en de betekenis van de situatie.⁶⁶ Beginnen met de onderwerpen kleuren en emoties werd als veilig ervaren. Omdat de kleuren en emoties op kaartjes stonden was de verbale beperking minder aanwezig. Slofstra schrijft dat de geïnterviewden het uitleggen van gesprekskaarten een zichtbare confrontatie was met het verlies in hun levensverhaal door afasie.⁶⁷

Het onderwerp 'relatie en wonen' bleek vaak te confronterend om mee te beginnen. De geïnterviewden werden door dit onderwerp meteen herinnerd aan het verlies waaraan ze leden door de afasie, waardoor het gesprek niet goed op gang kwam. Bij de onderwerpen 'hobby's' en 'natuur' werd alleen informatie uitgewisseld. Deze bleken te algemeen om mee te beginnen. De spirituele kaartjes werden als zwaar en eveneens te confronterend ervaren om het gesprek mee te starten. Ze pasten wel in het tweede gedeelte van het gesprek, als het gesprek al over beleving en betekenis ging. Het thema 'godsdienst' was geschikt om mee te beginnen voor mensen die godsdienstig waren, maar ook in een later stadium was dit thema goed.⁶⁸

In het tweede deel van het gesprek werden de gesprekskaarten met de onderwerpen 'emoties' en 'kleuren' afgesloten en konden de andere thema's gebruikt worden. Deze tweede serie kaarten hebben een verkennend aspect. Het ging in dit tweede gedeelte van het gesprek erom dat duidelijk werd welke gevolgen het verlies van verbale taal voor impact heeft op de levensgebieden. Slofstra geeft aan dat in het gesprek de gesprekskaart van het spel 'Ontmoeten' met 'verandering' erop, vaak de sleutelkaart was waar andere kaarten omheen gegroepeerd werden. De interviewer sloot het gesprek af door de gekozen gesprekskaarten in een kaartenhouder te zetten en het gesprek samen te vatten, waarna een tijd niet gesproken werd en op de achtergrond rustige muziek klonk. Op die manier kon de geïnterviewde een overgang maken naar andere activiteiten.⁶⁹

Om het werken met het spel 'Ontmoeten' te illustreren, is het volgende voorbeeld overgenomen uit de scriptie van Slofstra.⁷⁰

Willem

I.: 'Je hebt nu de kaarten 'blauw', 'woede' en 'vrolijk' en 'schuld' in de houder gezet.

I. laat één voor één de kaarten nog eens zien. I.: 'Ik zal samenvatten wat jij bij de kaarten gezegd hebt. Wil jij door ja te knikken of nee te schudden aangeven of het klopt wat ik zeg?'

I. laat ondertussen woordkaarten met de sleutelwoorden 'samenvatten' en 'klopt dit?' zien. Willem knikt.

I. 'Daar gaan we: Leven met afasie zorgt dat jij je wisselend woedend en vrolijk voelt. Je wilt graag leven, maar met afasie is het plezier vaak weg en je voelt je schuldig omdat je moeder nu zoveel zorg om je heeft. Klopt dit?'

I. laat de woordkaart 'klopt dit?' weer zien.

⁶⁶ Slofstra, *Chronische afasie en geestelijke verzorging*, 45.

⁶⁷ Ibidem, 42.

⁶⁸ Ibidem, 45.

⁶⁹ Ibidem, 42.

⁷⁰ Idem.

Willem beweegt zijn handen in golvende bewegingen op en neer en wijst daarbij naar zichzelf.

I.: 'Je stemming gaat op en neer?'

Willem: 'Ja, nee, weet ik niet, ja, nee, hupsakee'.

Willem kijkt intussen naar zijn moeder die bij het interview aanwezig is.

Moeder begint te huilen: 'Willem is mijn oudste zoon. Hij was altijd zo vol zorg om mij en zijn zusjes nu ik van mijn man gescheiden ben. En nu dit...'

I.: 'Willem, wijs eens aan, maak jij je zorgen om je moeder?' I. pakt een aanwijskaart waarop ja, nee en anders staat.

I.: 'Wijs het antwoord maar aan'.

Willem schudt het hoofd, haalt de schouders op, wijst naar het woord 'anders' en naar zichzelf.

I.: 'Het is anders? Ik probeer het nog eens op een andere manier te zeggen: Het is jouw schuld dat je moeder zorg heeft. Jij hebt nu afasie.'

I. laat de woordkaart afasie zien.

De ogen van Willem schieten vol tranen.

De moeder van Willem zegt dat Willem zich niet schuldig hoeft te voelen. De afasie is niet zijn schuld.

I.: 'Jullie maken samen een moeilijke tijd door, hè?'

I. pakt nu de gesprekskaarten relaties, wonen, hobby's en natuur en legt daarvan enkele kaarten op de tafel gespreid neer.

I.: 'Kijk eens naar deze kaarten. Is er een kaart die bij jou past?'

Willem kijkt aandachtig en kiest dan de kaart 'baby'.

I.: 'Een baby?'

Willem: Kiest ook de kaart 'vrienden' en legt die naast de 'baby' en zegt: 'O, ja, ja, ja, ja'.

Willem probeert wat uit te leggen maar praat daarbij niet in woorden maar in onverstanebare klanken.

I.: 'Een baby kan nog niet praten, daar kun je lekker mee knuffelen.'

Willem doet alsof hij een baby wiegt en legt een vinger tegen de mond. Zijn gezichtsuitdrukking lijkt gevoeligheid uit te stralen.

De moeder van Willem zegt dat Willem vrienden heeft met een baby.

I.: 'Zo'n klein baby'tje is lekker warm, hè? Die hoeft je niks uit te leggen. Knuffelen is genoeg.'

I. legt emotiekaarten op tafel en zegt: 'Pak eens een kaartje dat bij 'baby' past?'

Willem pakt 'troost' en 'genade'. I.: 'Genade?'

I. schrijft op: 1. genieten 2. nieuw leven. 3. anders.

I. vraagt bij mogelijkheid 1 of genade voor hem betekent 'van de baby genieten', en bij mogelijkheid 2 of genade voor hem betekent dat 'het baby'tje nieuw leven is en geen afasie heeft', of dat geen van beide antwoorden bedoeld wordt door Willem.

Willem kiest voor mogelijkheid 1.

I.: 'Een baby heeft geen woorden nodig, hé?'

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat de kaarten van het spel 'Ontmoeten' Willem de mogelijkheid geven zich te uiten en aan kunnen tonen wat belangrijk voor hem is, zoals de baby van zijn vrienden. Tevens zou het kunnen zijn dat hij o.a. van de baby kan genieten, omdat hij geen verbale communicatie nodig heeft om iets uit te leggen.

Slofstra geeft aan dat het in de interviews duidelijk werd dat de gesprekskaarten de mensen met afasie houvast gaven om de zingevingsproblemen op tafel te leggen. Doordat de kaarten gebruikt werden tijdens de interviews, werd minder gevraagd van verbale capaciteiten. Ze is van mening dat de gesprekskaarten zoveel mogelijkheden bood dat uitbreiding van de onderwerpen op de gesprekskaarten wel gewenst is. Gesprekskaarten die vollediger zijn, zouden meer keuze bieden aan de mensen met afasie. Ze geeft hierbij een aantal mogelijkheden zoals toevoeging van de kleuren 'geel'

en 'groen'. Maar ook meer emotiekaarten en godsdienstkaarten zouden gewenst zijn. Bovendien mist zij de kaart 'werk', wat toch een belangrijk onderwerp is.⁷¹

2.3 Analyse van werken met het spel 'Ontmoeten'

In deze paragraaf wordt uitgelegd hoe het werken met gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' het proces van zingeving op gang brengt, waarbij de visie op zingeving uit hoofdstuk één gebruikt wordt. Tevens komt aan de orde wat de voor- en nadelen van het gebruik van de gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' zijn, waarna geconcludeerd wordt of werken met het spel 'Ontmoeten' een goed hulpmiddel is voor de geestelijk verzorger.

2.3.1 *Het spel 'Ontmoeten' en het proces van zingeving*

Slofstra geeft aan dat de gesprekskaarten als een belangrijke ondersteuning werken bij het vertellen van het levensverhaal bij mensen met afasie. Beeld of afbeelding heeft in dit geval een ondersteunende functie. Wil de afbeelding het proces van zingeving weer op gang brengen, dan moet iemand zich kunnen verbinden met de afbeelding, maar ook met het woord. Iemand moet in staat zijn om de relatie te leggen tussen bijvoorbeeld het kaartje met daarop een afbeelding en het woord clown en zichzelf. Slofstra noemt de verbeelding: 'De gesprekskaarten zijn getekend als een foto. Hierdoor is de concreetheid bewaard en kan er ook verbeelding en betekenisgeving plaats vinden'.⁷² De afbeeldingen zijn figuratief en hebben een herkenbare voorstelling. Het zijn echter tweedimensionale tekeningen. Iemand moet subjectief kunnen projecteren op de afbeelding en het woord en zichzelf daarin kunnen herkennen. Iemand moet dus kunnen verbeelden en een relatie kunnen leggen tussen de tekening, het woord en zichzelf. Slofstra schrijft dat de geïnterviewden het uitleggen van gesprekskaarten een zichtbare confrontatie was met het verlies in hun levensverhaal door afasie.⁷³ Hieruit maak ik op dat de geïnterviewden zich goed konden verbinden met de afbeeldingen en de woorden eronder. Slofstra helpt de cliënt met de verbinding leggen door bijvoorbeeld te vragen: 'Is er een kaart die bij jou past'.⁷⁴ Door bij de kaart te blijven en er op door te vragen, wordt de cliënt gestimuleerd zich te verbinden met datgene wat op de kaart te zien is. Er ontstaat op die manier nog meer interactie met de gesprekskaarten, waardoor het proces van zingeving op gang gebracht wordt.

Slofstra geeft aan dat door emoties en gevoelens zichtbaar te maken met behulp van de kaarten en het verwoorden daarvan door de interviewer, de geïnterviewden bewust werden van de emoties en gevoelens. Dit leidde vervolgens tot het weergeven van de belevenis en de betekenis van

⁷¹ Slofstra, *Chronische afasie en geestelijke verzorging*, 50-51.

⁷² *Ibidem*, 43.

⁷³ *Ibidem*, 42.

⁷⁴ Zie voorbeeld pagina 36.

de situatie.⁷⁵ Mijns inziens ligt hier een verband met enkele functies van beelden van Zuidgeest. De kaarten met daarop de thema's gevoelens en emoties kunnen angst en niet te verdragen eenzaamheid verlichten. Juist omdat mensen met afasie zich niet of nauwelijks kunnen uiten, zullen kaarten met daarop figuren die een emotie uitdrukken aansluiten bij de belevingswereld van de cliënt. De kaarten kunnen bovendien een openbarende kracht hebben. De kaarten zorgden voor een confrontatie met de situatie. Ze werden zich nog bewuster van wat de afasie voor gevolgen heeft voor de rest van hun leven en konden met behulp van de gesprekskaarten ook duidelijk maken wat dat betekende voor bijvoorbeeld het uitoefenen van hobby's en voor hun relatie. De gesprekskaarten geven een aanzet om verliesverwerking beter mogelijk te maken door gebruik van beeld en woord en dat leidt weer tot het op gang brengen van het proces van zingeving.

2.3.2 Voor- en nadelen van werken met het spel 'Ontmoeten'

De gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' hebben als voordeel dat het thema van de kaarten al een zingevingskarakter heeft. Het is immers bedoeld een snel gesprek over geloven op gang te brengen. Het thema is daardoor al afgebakend, waardoor duidelijk is welke kant het gesprek opgaat. Verder hebben de kaarten zowel een beeltenis als een woord, wat voor een afasiepatiënt erg prettig is. Een beeld kan dan misschien meer zeggen dan duizend woorden, maar dat kan ook teveel ruimte en teveel mogelijke invullingen geven. Vooral de thema's 'gevoelens' en 'emoties' waren mijns inziens concreet genoeg om een gesprek over te voeren. Een ander voordeel is dat de gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' kunnen zorgen voor structuur in het gesprek. Door te kiezen voor het spel 'Ontmoeten' heeft Slofstra bepaald uit wat voor beelden en woorden een cliënt kan kiezen. De cliënt heeft daardoor niet een oneindige keuze.

Het kan echter ook zorgen voor een te grote beperking, waarbij de verbeelding niet aangesproken wordt. Bij het thema 'kleur' kan de cliënt slechts kiezen tussen rood, zwart, blauw en wit, wat ik een beperkte kleurkeuze vind. Ik ben het met Slofstra eens dat bijvoorbeeld 'groen' en 'geel' ook toegevoegd zouden mogen worden. Een tweede nadeel van de gesprekskaarten van het spel 'ontmoeten' vind ik dat met name de onderwerpen 'spiritueel' en 'godsdiensten' erg eenvoudig van aard zijn. Daarmee doel ik op zowel de woorden als de afbeeldingen. Betreffende de woorden is de terminologie mijns inziens erg algemeen. Iemand zou eigenlijk nog in woorden erbij moeten verduidelijken wat hij bedoelt. Maar omdat een afasiepatiënt niet goed uit zijn woorden kan komen, wordt dit lastig en moet de geestelijk verzorger wel gaan invullen. Een derde nadeel vind ik de afbeeldingen. In de afbeeldingen zijn veel details weggelaten die bij een foto wel te zien zijn. Daardoor

⁷⁵ Slofstra, *Chronische afasie en geestelijke verzorging*, 45.

komen de afbeeldingen eenvoudig over, wat mijns inziens ervoor kan zorgen dat de kaarten niet iedereen aanspreken.

Aan de hand van de analyse kan de vraag beantwoord worden of het spel 'Ontmoeten' een goed hulpmiddel is voor een geestelijk verzorger om het proces van zingeving op gang brengen. Of kaarten van het spel 'Ontmoeten' het proces van zingeving op gang kunnen brengen hangt mijns inziens af of de kaarten de cliënt aanspreken. Dat wil zeggen, of ze in eerste instantie tot de verbeelding spreken. Als dat het geval is, dan kunnen de kaarten van het spel 'Ontmoeten' het proces van zingeving op gang brengen. Eveneens belangrijk voor de interactie tussen de kaart en de cliënt zijn de gespreksvaardigheden van de geestelijk verzorger. De geestelijk verzorger stelt aan de hand van de gekozen kaarten vragen. Met alleen de kaarten wordt het proces van zingeving niet op gang gebracht, de geestelijk verzorger stimuleert de interactie tussen de cliënt en de door de cliënt gekozen kaart in te gaan. Het karakter van de kaarten kan ervoor zorgen dat gesprekssessies op vrij eenvoudige manier vanuit en op basis van geloofs- en levensovertuiging kunnen plaats vinden. Ook al zijn de kaarten niet voor geestelijk verzorgers gemaakt, het feit dat ze gemaakt zijn om op snelle manier tot geloofsvragen te komen maakt dat ze geschikt zijn voor het werk van de geestelijk verzorger. De kaarten zijn daarom een goede ondersteuning voor een levensbeschouwelijk gesprek.

Of het gebruik van de kaarten specifieke vaardigheden vereist is het volgende punt. Dit is volgens mij niet het geval. De gespreksvaardigheden die een geestelijk verzorger zou moeten bezitten volgens de beroepsstandaard van de VGVZ (zoals beschreven in paragraaf 1.1) zouden voldoende moeten zijn om met behulp van deze gesprekskaarten een levensbeschouwelijk gesprek te voeren, daar zijn mijns inziens geen extra vaardigheden voor nodig.

Dit hoofdstuk heeft laten zien hoe met behulp van de kaarten met afbeeldingen het proces van zingeving op gang gebracht kan worden bij de cliënt zonder dat daarvoor extra vaardigheden nodig zijn. De kaarten van het spel 'Ontmoeten' zijn dus mijns inziens een goed hulpmiddel voor een geestelijk verzorger om het proces van zingeving op gang te brengen, mits de kaarten de cliënt aanspreken. Mochten de kaarten van het spel 'Ontmoeten' de cliënt overigens niet aanspreken, dan zijn er andere gesprekskaarten te krijgen. Bijna iedere boekhandel verkoopt tegenwoordig wel kaarten zoals de kaarten van het spel 'Ontmoeten' en variaties daarop. Of bij deze kaarten het proces van zingeving op dezelfde manier op gang gebracht wordt als bij de kaarten van het spel 'Ontmoeten' is moeilijk te zeggen. Afbeeldingen kunnen op verschillende wijzen invloed uitoefenen op de mens.⁷⁶ Welke kaarten

⁷⁶ Cor Blok heeft onderzoek gedaan naar hoe visuele beelden tot de mens spreken en hoe ze door de mens worden begrepen. Hij gaat bijvoorbeeld in hoe cultuur invloed heeft op het maken, of het componeren van beelden, maar ook hoe mensen beelden 'lezen'. Een mooi voorbeeld hiervan is dat in culturen waar lezen en schrijven van links naar rechts gedaan wordt, bewegingen die van rechts naar links in de beeldruimte gaan, worden gezien als tegen de stroom in. Figuren die van

een geestelijk verzorger voorlegt aan een cliënt blijft daarbij een keuze die gemaakt wordt door de geestelijk verzorger.

rechts het beeld inlopen komen de van links naar rechts schrijvende kijker tegemoet en figuren die van links naar rechts lopen, lopen dan met dezelfde kijker mee. Het is een andere manier van een beeld 'lezen', die invloed heeft op het kijken naar een beeld. Voor meer informatie zie Cor Blok 'Beeldvertalen, de werking en interpretatie van visuele beelden (2^e druk; Amsterdam, 2007).

Hoofdstuk 3. Innerlijke beelden verbeeld in externe beelden: Spelbeelden

In dit hoofdstuk komt aan de orde hoe innerlijke beelden verbeeld kunnen worden in externe beelden, hoe dit het proces van zingeving op gang brengt en of deze methode een goed hulpmiddel is voor de geestelijk verzorger. Dit wordt uitgelegd aan de hand van de werkwijze van de geestelijk verzorger Werner van de Wouw, werkzaam in het Maxima Medisch Centrum in Eindhoven. Hij maakt in zijn werk gebruik van een praktische werkvorm uit de speltherapie, namelijk 'spelbeelden'.⁷⁷ Bij spelbeelden kiest de cliënt uit kleine spelfiguurtjes zoals playmobil-poppetjes en legofiguurtjes, die hij vervolgens in een zandbak plaatst. Op die manier ontstaat een spelbeeld. In 3.1 wordt uitgelegd wat de context is van spelbeelden. In 3.2 wordt uiteengezet hoe een sessie met behulp van spelbeelden door een geestelijk verzorger in grote lijnen verloopt. In 3.3 wordt een analyse gegeven hoe het proces van zingeving op gang gebracht kan worden bij een cliënt met behulp van spelbeelden. Eveneens komen de voor- en nadelen aan de orde, waarna uitgelegd wordt of deze methode een goed hulpmiddel is voor een geestelijk verzorger.

3.1 De context van spelbeelden

De werkvorm spelbeelden wordt gebruikt in de speltherapie. Speltherapie is een vorm van psychotherapie die erg geschikt is bij kinderen en mensen met een verstandelijke beperking, al kan deze therapie uiteindelijk ook gebruikt worden bij andere mensen. In deze vorm van therapie worden spel en de therapeutische relatie tussen de cliënt en de therapeut als middelen gehanteerd om een gestagneerde ontwikkeling weer op gang te brengen. Dit is mogelijk omdat spel een viertal belangrijke functies heeft.⁷⁸ Ten eerste kan door spel informatie verwerkt worden. Ten tweede maakt spel experimenteren met mogelijkheden mogelijk zonder dat dit negatieve gevolgen heeft, omdat het immers spel is en niet de werkelijkheid. Ten derde kan iemand door spel beheersing van de situatie krijgen, juist omdat het spel is. Iemand heeft macht over het spel, het spel niet over de persoon zelf. Ten vierde kan door spel gevoelens die als onprettig worden beschouwd door het spel opkomen, zonder dat de cliënt daarbij een ongemakkelijk gevoel bij krijgt, wederom omdat het spel is en niet de werkelijkheid. Ook verborgen gevoelens en gedachten kunnen in het spel rustig opkomen, zonder dat de omgeving eisen stelt aan deze gevoelens en gedachten.

⁷⁷ Werner van de Wouw, 'Werken met spelbeelden', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 10 (2007) 2-15.

⁷⁸ Marie-Joze de Vroom, *Effecten van kortdurende beeldcommunicatie*, (Leiden, 1997) 11.

Bij speltherapie speelt de speltherapeut vaak mee met de cliënt en zal proberen de beelden die de cliënt door het spel weergeeft, te veranderen. Hij pleegt dus interventies. De speltherapeut moet daarom volgens de beroepsstandaard van de Nederlandse Vereniging van Speltherapeuten kennis hebben van onder andere spelontwikkeling, speltheorieën en de therapeutische werking van spel, ontwikkelingspsychologie en psychopathologie en de classificatiesystemen om ontwikkelingsstoornissen te beschrijven.⁷⁹ Door speltherapie kunnen gebeurtenissen worden verwerkt maar ook kunnen emotionele blokkades en psychosociale moeilijkheden voorkomen worden of worden opgelost.⁸⁰ De basis van speltherapie is de cliëntgerichte therapie en beeldcommunicatie.⁸¹ Vanwege het onderzoekskader wordt specifiek ingegaan op de beeldcommunicatie.

Bij beeldcommunicatie wordt gecommuniceerd door middel van beelden, door zowel de speltherapeut als de cliënt. Beeldcommunicatie is speciaal ontwikkeld voor kinderen in de jaren vijftig in Nederland vanuit de Utrechtse fenomenologische school. De kernbegrippen van deze school zouden beleving en betekenisverlening zijn.⁸² De pedagoge E.A.A. Vermeer wordt gezien als de grondlegster ervan.⁸³ Vermeer kon zich niet vinden in de manier waarop psychoanalyse werkte bij kinderen. Ze ging daarom met het kind meespelen, waardoor zij zich meer betrokken voelde bij het spel. Ze merkte bovendien dat de speelwereld van het kind daardoor toegankelijker werd en dat het verdiepend werkte.⁸⁴ Vermeer zag de samenhang en betekenis van verschillende spelvormen en deelde deze onder in de volgende groepen: De spelwereld als lichamelijke wereld (senso-patisch spel), als hanteerbare wereld (het spelend groeperen en omgaan met speelgoed) als esthetische wereld (spelend vormen, bouwen en ordenen) en als illusieve wereld (verbeeldend spel). Deze vier werden het uitgangspunt voor de 'spelmethode Vermeer'.⁸⁵ Vermeer was een leerling van de pedagoog Martinus J. Langeveld.⁸⁶ Langeveld ontwierp vanuit het zelfde theoretische kader als Vermeer een methode voor kinderen met het creatieve werk als basis. Hij noemde deze methode beeldcommunicatie. Toen er een landelijke vereniging van kindertherapeuten in voorbereiding was, zou behoefte zijn ontstaan aan een overkoepelende benaming voor alle therapeutische methoden die in de fenomenologische school waren gegroeid. Gekozen werd voor beeldcommunicatie, wat de verzamelnaam werd voor:

⁷⁹ Vroom de, *Effecten van kortdurende beeldcommunicatie*, 5.

⁸⁰ Beroepsprofiel Nederlandse Vereniging voor Speltherapeuten (2009) 3.

⁸¹ Reinalda Kerseboom en Annette Nolen, 'Spelen als vak, speltherapie in beeld gebracht', *Tijdschrift voor vaktherapie* 4 (2008) 23-30, aldaar 28.

⁸² Vroom de, *Effecten van kortdurende beeldcommunicatie*, 8.

⁸³ *Ibidem*, 9.

⁸⁴ *Idem*.

⁸⁵ *Idem*.

⁸⁶ Langeveld is bekend komen te staan als pionier op het gebied van de pedagogiek. Zie:

<http://www.uu.nl/uupublish/defaculteit/organisatie/afdelingen/pedagogiek/pedagogiek/geschiedenis/enpi/14745main.html>, 19 mei 2010.

Die groep van therapieën, die een speciaal therapeutisch gebruik maken van verbeelding en fantasie in spel en in andere vormen van creatief bezig zijn en die aan die activiteit zelf grote therapeutische waarde toekennen. Daarbij is het de taak van de therapeut om het verbeeldende proces te stimuleren en het kind te helpen bij het ontdekken van nieuwe mogelijkheden door communicatie in de taal der beelden.⁸⁷

De gedachte bij beeldcommunicatie is dat kinderen vaak nog weinig woordenschat hebben en niet alles kunnen uitspreken. Bovendien zijn er ook grenzen aan wat iemand zeggen kan en dat geldt ook, of misschien wel helemaal voor kinderen. Dit maakt het voor kinderen lastig om aan te geven dat ze ergens mee zitten, terwijl ouders het kind niet meer begrijpen. Wat de meeste kinderen wel doen is spelen. In dit spel zit betekenis, zoals hierboven al genoemd is. Met spel geeft het kind beelden weer. Volgens de beeldcommunicatie is beeld:

De expressie van belevingsinhouden in en met speelgoed en/ of ander materiaal. Een beeld is dus de weergave van hoe het kind de eigen wereld of een aspect ervan beleeft. En de beelden zijn het medium voor interventie, waarbij de interventies in de therapie gericht zijn op het vormen, intensiveren, en beïnvloeden/ bewerken van de beelden.⁸⁸

Het gaat dus in de beeldcommunicatie om de beelden die iemand door het spel vormt. Daarbij is een belangrijk uitgangspunt dat de mens in zijn communicatie twee betekenissen weergeeft, namelijk de 'open zingeving' en 'personale zingeving'. De open zingeving is de betekenis die in een bepaalde cultuur aan iets gegeven wordt. De personale zingeving is de betekenis die iets krijgt als het samenhangt met persoonlijke belevingen. Een voorbeeld hiervan is het woord vader. Dit woord heeft een alledaagse en algemene betekenis, maar heeft voor iedereen ook een personale betekenis, die voortkomt uit de subjectieve ervaringen van 'ik' in de relatie tot de wereld. Wat iemand communiceert kan dus twee betekenissen hebben.

In een spel vormen deze twee betekenissen samen één 'belevingsgestalte'.⁸⁹ Een speltherapeut wil graag deze belevingsgestalten leren kennen. De vormgegeven belevingsgestalte die dan ontstaat wordt het beeld genoemd. Dit beeld geeft dus een alledaagse betekenis weer, maar ook een personale betekenis. Het gaat in de beeldcommunicatie om deze personale betekenis.⁹⁰ In de beeldcommunicatie krijgt de therapeut door in en over de beelden te praten, zicht op de belevingsgestalten en daarmee ook op de personale betekenis die zo van belang is. Met deze personale betekenis wordt gewerkt. Bij een kind kan bijvoorbeeld de communicatie tussen cliënt en omgeving weer op gang gebracht worden om op die manier de gewone opvoeding weer mogelijk te

⁸⁷ De Vroom, *Effecten van kortdurende beeldcommunicatie*, 9.

⁸⁸ Fop Verheij, 'Het experimentele kader', in: F. Verheij red., *Integratieve kinder- en jeugdpsychotherapie* (Assen, 2005) 43-5, aldaar 45-46.

⁸⁹ De Vroom, *Effecten van kortdurende beeldcommunicatie*, 9-11.

⁹⁰ Er zijn verschillende benamingen voor de belevingsgestalten. Dit wordt ook wel belevingsorganisatie genoemd, door o.a. de pedagoog J. Hellendoorn. Ik acht dit verder niet van belang voor dit onderzoek.

maken. Beeldcommunicatie heeft verschillende praktische werkvormen, zoals verhalen vertellen, tekenen en schilderen, verbeeldend spel in rollenspelen en verbeeldend spel in klein materiaal.⁹¹ Dit laatste wordt ook wel spelbeelden genoemd. Beeldcommunicatie wordt tegenwoordig niet meer alleen bij kinderen gebruikt. Ook volwassenen kunnen veel hebben aan deze methode. Hieronder wordt dit verder uitgelegd.

3.2 Verloop van een gesprek met behulp van spelbeelden

De geestelijk verzorger Van de Wouw volgde verschillende modules van de opleiding Speltherapie en maakt in zijn werk gebruik van de werkvorm spelbeelden.⁹² Een spelbeeld is een opstelling van een aantal spelfiguurtjes in een zandbak, die gezamenlijk een beeld vormen. De spelfiguurtjes bestaan uit klein spelmateriaal zoals playmobil, lego en ander klein speelgoed. Het werken met spelbeelden bestaat globaal uit een vijftal stappen. Dit zijn: 1) het toe-eigenen en compleet maken van het spelbeeld, 2) het compleet maken van het spelbeeld in de tijd, 3) het verhelderend van het spelbeeld, 4) spelbeeld in beweging en 5) hulpbronnen en eindbeeld. Voordat echter kan worden begonnen met uitvoering van deze stappen, moet de cliënt eerst een aantal figuren uitkiezen en in de bak met zand neerzetten, zoals dat is gebeurd in de afbeelding hieronder.⁹³

Het thema kan datgene zijn wat de cliënt op dat moment bezig houdt, maar Van de Wouw geeft aan dat het eigenlijk niet zoveel uitmaakt, omdat gebleken is dat de thematiek die onbewust speelt toch wel naar boven komt. Het is vaak het geval dat situaties die te pijnlijk zijn om in een bewuste spelsituatie naar voren te brengen, onbewust toch de keuze van het thema beïnvloeden. Van de Wouw is van mening dat niet het rationele weten het beeld bepaalt, maar een diepere bewustzijnslaag.⁹⁴ De keuze van het materiaal is nooit willekeurig maar heeft emotionele relevantie, aldus Van de Wouw.

Als het spelbeeld door de cliënt neergezet is, kan de begeleider vragen stellen om op die wijze ervoor te zorgen dat de cliënt het spelbeeld zich toe-eigent en compleet maakt. Van belang is dat de

⁹¹ Kerseboom, 'Spelen als vak', 5.

⁹² Van de Wouw, 'Werken met spelbeelden', 16.

⁹³ afbeelding van www.spel-en-beeld.nl, 19 mei 2010.

⁹⁴ Van de Wouw, 'Werken met spelbeelden', 3.

begeleider in het beeld zelf blijft en niet interpreteert. Het is niet van belang dat de begeleider het spelbeeld helemaal begrijpt. Het gaat er om dat de cliënt de echte betekenis van een spelbeeld met lading en al begrijpt. Het is zijn personale betekenis, zoals hierboven al uitgelegd is. De werkelijke thematiek is verhuld weer gegeven, gegoten in spelfiguurtjes en andere attributen. De cliënt kan door deze verhulling veilig een thema behandelen dat misschien als beschamend of beangstigend wordt gezien. In de werkvorm spelbeelden hebben bepaalde figuren vaste betekenis. Het is niet mogelijk om een spelfiguurtje eigenschappen toe te dichten die hij in werkelijkheid niet kan hebben, zoals een lieve leeuw. Een leeuw is gevaarlijk en kan niet zomaar loslopen of geknuffeld worden door een mens. Dit kan niet in de werkelijkheid en dus ook niet in het spelbeeld.

De opstelling die de cliënt heeft neergezet, moet compleet gemaakt worden, zowel in het beeld als in de tijd. Een trein zonder machinist is niet mogelijk, bij een huis met omgegooide meubelstukken moet duidelijk worden wie de meubels omver gegooit heeft. De begeleider heeft als taak om dat bewust te maken bij de cliënt. Hij 'speelt' dus zelf niet mee, maar stelt vragen die de cliënt als het goed is aan het denken zet. Daarbij is van belang dat zowel de begeleider als de cliënt binnen het beeld blijft. Van de Wouw geeft als voorbeeld:

Als een cliënt zegt: 'dat poppetje op het paard ben ikzelf en dit is mijn moeder en dit is ons huis', dan zal de begeleider toch consequent 'binnen het beeld' moeten blijven en zeggen: 'Ik zie de vrouw met het rode jurkje bij dit huis en zij is de moeder van het kind op het paard'.⁹⁵

Als het spelbeeld zoals dat in de zandbak afgebeeld staat compleet is en de cliënt ziet en ervaart het spelbeeld bovendien als een beeld dat van hemzelf is, kan de begeleider verder gaan met vragen stellen om het beeld te verhelderen. Als bijvoorbeeld twee mensfiguren in het spelbeeld staan kan de begeleider vragen naar hoe de relatie tussen de twee figuurtjes is. De bedoeling is om de opstelling zoals die neergezet is in beweging te krijgen. Dit kan gebeuren door het stellen van 'wat...als' vragen. Bijvoorbeeld 'Wat gebeurt er als je dat poppetje vóór het hekje neerzet?' Van de Wouw geeft aan dat mensen door antwoorden op deze vragen uit te beelden, bewust worden van gevoelens, angsten, wensen en behoeftes. Het spelbeeld kan op die manier iemand een richting geven waarheen hij zou kunnen gaan.⁹⁶

Door de 'wat...als' vragen wordt concreet duidelijk welke gevolgen het maken van een bepaalde stap heeft voor de cliënt. In een spelbeeld kunnen op die manier meerdere scenario's worden gemaakt, zonder dat het echte gevolgen heeft. Het spelbeeld geeft daardoor tevens aan dat de cliënt verantwoordelijk is voor wat hij doet. Bovendien laat een spelbeeld de uitgangspositie van een cliënt duidelijk zien, aldus Van de Wouw. Dit kan aangeven wat bijvoorbeeld de overtuigingen van iemand

⁹⁵ Van de Wouw, 'Werken met spelbeelden', 4.

⁹⁶ Ibidem, 5.

zijn, waardoor met de overtuigingen die ongewenste gevolgen hebben voor de cliënt gewerkt kan worden. Van de Wouw geeft een voorbeeld van een vrouw die als overtuiging heeft dat ze een bang iemand is en daarmee een uitzondering in de familie. Het gemaakte spelbeeld is die van een herinnering waarin deze overtuiging sterk naar voren komt. Ze ziet door te werken met het spelbeeld in dat haar reactie op een gebeurtenis in de herinnering normaler is dan ze in eerste instantie dacht, waardoor haar overtuiging dat ze een bang iemand is, minder wordt. Dit heeft positieve gevolgen voor haar zelfbeeld.

Doordat het spelbeeld zo concreet driedimensionaal afgebeeld staat, kan het zicht bieden op wat nodig is om bijvoorbeeld een keuze te maken. Een voorbeeld hiervan is de begeleider die aan de cliënt vraagt wat nodig is om het paard in het spelbeeld over het hek te laten springen. Mogelijke hulpbronnen kunnen op die wijze zichtbaar worden. Ook is vragen naar het verleden een mogelijkheid. Of het paard al eerder over een hek gesprongen heeft en hoe hij dat dan gedaan heeft zou bijvoorbeeld een vraag kunnen zijn. Het antwoord hierop kan vervolgens mogelijkheden in het verleden laten zien die ervoor zorgden dat het paard over het hek kon springen. Enige differentiatie in het beeld aanbrengen is ook nog een mogelijkheid, aldus van de Wouw. De begeleider kan bijvoorbeeld suggereren dat het paard niet over ieder hek hoeft te springen. Eveneens kunnen in het spelbeeld dingen gesloopt worden, andere figuren te hulp schieten of figuren worden toegevoegd, waardoor het beeld in beweging gebracht wordt.

Het eindbeeld is volgens Van de Wouw essentieel. De hoofdfiguur in het spelbeeld moet zich in het laatste spelbeeld prettig voelen. In het beeld kan bijvoorbeeld een hek geplaatst worden om iets onprettigs op afstand te houden, of de hoofdfiguur in het spelbeeld kan een dekentje krijgen. Het gaat erom dat de cliënt over het eindbeeld tevreden is en zoiets heeft als 'zo moet het zijn'. De begeleider kan ook nog vragen hoe de situatie zo kan blijven. Van de Wouw geeft een voorbeeld van een cliënt die een spelfiguur een grote megafoon gaf waarmee hij de spelfiguren die als hulpbronnen fungeerden duidelijk kon maken wanneer het spelfiguurtje in de vorm van een spook weer dichterbij zou komen.

Om de werkvorm spelbeelden nog duidelijker te maken, volgt hieronder een voorbeeld van een verstandelijk gehandicapte vrouw Mieke die de dood van haar moeder niet goed verwerken kan. Van de Wouw heeft een aantal gesprekken met haar, waarna hij haar aanbiedt om te gaan spelen met de spelfiguurtjes in de zandbak. Hij vraagt aan haar iets neer te zetten waar zij aan moet denken als ze verdriet heeft. Onderstaand voorbeeld is de vierde sessie:⁹⁷

⁹⁷ Van de Wouw, 'Werken met spelbeelden', 13.

Mieke: Moeder is nu in de hemel, net als Jan (huisgenoot). Wordt het daar niet druk?
Ik(Geestelijk verzorger, BdG) vraag haar een hemel te maken in de zandbak. Mieke bouwt een compleet kasteel.
M: daar wordt mama weer wakker.
Zij kiest een poppetje dat op een prinses lijkt.
M: Dat is moeder. De mensen krijgen een nieuw lichaam. Is dat niet wennen? Ik ben bang dat zij daar alleen is.
We kijken wie er nog meer wonen: ze plaatst er opa's en oma's bij. Moeder is niet alleen.
M: Straks zal ik daar ook gaan wonen en daarna papa...Dan kan mama weer voor mij zorgen. Ik denk dat ik daar vlug naar toe ga.
Gver: waarom denk je dat?
M: Omdat ik daar (ze wijst naar haar onderlichaam) zo vaak bloed.
Ze plaatst een meisje onderaan het kasteel. Het meisje kan niet omhoog kijken. De moeder van het meisje kijkt uit de toren van het kasteel. Als ik vraag of het meisje en haar moeder elkaar kunnen zien, zegt ze:
M: Ik kan mama niet meer zien, maar mama mij wel. Ze ziet dat ik afgefallen ben. Dat wilde mama graag. Ze zal wel trots op mij zijn, want het is heel moeilijk'. En even later: 'Wie zal er dan aan mij denken als ik dood ben? Wil jij dat dan aan de mensen van het koor vertellen, als ik er niet meer ben?'

Dit voorbeeld laat door middel van spelbeelden zien hoe inzicht gekregen kan worden wat speelt bij Mieke. Bijvoorbeeld dat ze, geconfronteerd met de dood van haar moeder, ook geconfronteerd wordt met haar eigen uiteindelijke dood en welke vragen dat oproept. Maar ook met haar leven nu, doordat ze bijvoorbeeld niet meer met haar moeder kan spreken over het afvallen, wat ze heel belangrijk vindt.

3.3 Een analyse van de werkvorm spelbeelden

In deze paragraaf wordt uitgelegd hoe werken met spelbeelden het proces van zingeving op gang brengt, waarbij de visie op zingeving uit hoofdstuk één gebruikt wordt. Tevens komt aan de orde wat de voor- en nadelen van het gebruik van spelbeelden zijn voor de geestelijk verzorger en wordt geconcludeerd of de werkvorm spelbeelden een goed hulpmiddel is voor de geestelijk verzorger.

3.3.1 *Spelbeelden en het proces van zingeving*

Tussen de theorie achter spelbeelden en de theorie achter verbeelding zoals in het vorige hoofdstuk aan de orde is gekomen, zijn mijns inziens overeenkomsten te vinden. Van de Wouw noemt dat spelbeelden werken als symboliserend spel. In het vorige hoofdstuk gaf ik aan dat bij verbeelding en symbolisering hetzelfde gebeurt. De speltherapie gaat echter niet erg diep in op hoe de verbeelding precies werkt. Deze therapie geeft wel aan dat iemand enigszins moet kunnen verbeelden wil speltherapie werken. Het vermogen om te verbeelden moet dus in principe wel aanwezig zijn. De speltherapie gaat ervan uit dat de figuurtjes die iemand kiest, uiteindelijk voortkomen uit het onbewuste.

De figuurtjes werken als belevingsgestalte en geven zo iets weer uit het innerlijk van iemand. Wat innerlijk in iemand omgaat, komt door de figuurtjes naar boven.

Wat eigenlijk gebeurt, is dat het subject projecteert op het object. Het innerlijk krijgt een vorm, een beeld, namelijk als spelfiguurtje. De verbeelding wordt dus gestimuleerd door de spelfiguurtjes. Doordat het innerlijk heel concreet, echt fysiek in de spelfiguurtjes in beeld wordt gebracht, hoeft de cliënt geen woorden te zoeken. De figuurtjes in de zandbak in die ene speciale opstelling spreken voor zich, maar niet zodanig dat het te confronterend is. Tenslotte is het maar spel en zijn het maar speelgoedfiguurtjes. Doordat het beeld in beweging wordt gebracht, ontstaat interactie tussen subject en object. De geestelijk verzorger heeft in de interactie eveneens een belangrijke rol, hij moet de vragen stellen waardoor de cliënt meer gaat interacteren met het spelbeeld. Hoe meer de cliënt het beeld in beweging kan brengen, hoe meer interactie er dus is, hoe meer het proces van zingeving weer op gang gebracht wordt.

Bovenstaand sluit mijns inziens aan bij de functies van beelden die Zuidgeest noemt. Zo kan een spelbeeld zorgen voor structurering van een situatie. De speelgoedfiguurtjes kunnen een samenhang laten zien in een situatie, of iemand kan juist een samenhang aanbrengen in het beeld. Het spelbeeld kan een patroon in chaos aanbrengen. Het voordeel van een spelbeeld is dat de chaos niet alleen meer in het hoofd van iemand afspeelt, maar ook voor hem, het is letterlijk 'in beeld' gebracht. Op die manier kan op een afstand gekeken worden naar de situatie, waarbij de geestelijk verzorger kan helpen om structuur aan te brengen. De structuur die aangebracht wordt in het spelbeeld, wordt, als iemand zich verbonden voelt met het spelbeeld, ook aangebracht in de chaos in het innerlijk van iemand. Door zich te verbinden met de spelbeelden, kan integratie van bepaalde ervaringen plaatsvinden. Tevens kunnen angst en bestaanseenzaamheid uitgebeeld worden in een spelbeeld. Een spelbeeld is, wederom doordat het 'maar' uit spelfiguurtjes bestaat, minder confronterend en minder beangstigend. Een beangstigende situatie wordt een stuk minder groots en griezelig als het uitgedrukt wordt door middel van playmobil-figuurtjes, lego-poppetjes en houten blokken. Dat spelbeelden een openbarende kracht hebben, geeft Van de Wouw aan door te verwijzen naar het inzicht dat spelbeelden kunnen geven. Volgens Zuidgeest kunnen beelden tevens de identiteit versterken. Spelbeelden kunnen doen inzien waar iemand staat, maar ook hoe hij daar gekomen is, wat hem gevormd heeft en wat hij daar voor gedaan heeft. Dit raakt aan de identiteit van iemand.

3.3.2 Voor- en nadelen van werken met spelbeelden

Het werken met spelbeelden heeft een aantal voor- en nadelen. Het eerste voordeel van spelbeelden is dat de cliënt redelijk veel vrijheid heeft om met de spelfiguurtjes een eigen beeld te vormen. Het beeld kan daardoor dicht bij het innerlijk beeld komen en daardoor preciezer weergeven wat er aan de hand

is. Een tweede voordeel is dat het spelbeeld van afstand bekeken kan worden door zowel de cliënt als de geestelijk verzorger en dat een spelbeeld veiligheid biedt om onderwerpen uit te beelden. Het is een speelse manier om moeilijke onderwerpen aan de orde te brengen. Spelbeelden vergroten verder als derde voordeel de interne controle van een cliënt geeft Van de Wouw aan. Het is heel concreet maar schept tegelijkertijd afstand. Een vierde voordeel is dat mensen via spelbeelden gevoelens makkelijker kunnen delen en dat inzicht in problemen wordt vergroot. Daardoor kunnen mensen mogelijkheden vinden om een andere keuze te maken in hun normale doen en laten. Van de Wouw ziet een spelbeeld als iets dat niet af is. Het is een levensfragment die volgens Van de Wouw afgemaakt kan worden. Hij haalt hierbij een gedachte aan die uit de Gestalttherapie komt: 'Onafgemaakte zaken worden tot gehelen gemaakt' aldus van de Wouw.⁹⁸ Als iets tot een geheel gemaakt wordt dan is het totaal te zien en kan het geplaatst worden in het levensverhaal van de cliënt. Van de Wouw legt hiermee een relatie met narratieve therapie. Net als in de narratieve therapie ziet hij ook bij spelbeelden nieuwe verhalen ontstaan door de figuren in het zand in beweging te brengen. Ze onthullen net als in de narratieve therapie mogelijkheden en kunnen nieuwe beschrijvingen van het zelf geven.⁹⁹ Alleen gebeurt dat op beeldende wijze.

Een eerste nadeel betreft de vaardigheden die komen kijken bij spelbeelden. Kan iedere geestelijk verzorger werken met spelbeelden? Van de Wouw heeft modules gevolgd bij de opleiding Speltherapie, hij is dus deskundig op het gebied van spelbeelden. De vraag is of specifieke vaardigheden nodig zijn om als geestelijk verzorger gebruik te maken van spelbeelden en zo ja, welke dit dan zijn. Een tweede nadeel van het gebruik van spelbeelden is dat er veel voor nodig is. Zo zijn een zandbak en spelfiguurtjes een vereiste. Dit maakt het gebruik ervan minder flexibel. Cliënten moeten naar de zandbak toe, de zandbak wordt wat moeilijk mee te nemen naar de cliënt. Een derde nadeel is dat de cliënt zich moet inpassen in een al bestaand figuurtje. Wat als de cliënt helemaal geen figuurtje vindt dat hem aanspreekt of de situatie niet weergeeft? Een vierde nadeel is de associatie die er vaak is met spel. Volwassenen en jongeren kruipen minder eenvoudig in het spel, aldus Van de Wouw, omdat spel toch gezien wordt als iets dat een volwassene of jongere niet doet, maar meer iets is voor kinderen.

Aan de hand van de analyse kan de vraag of de werkvorm spelbeelden een goed hulpmiddel is voor een geestelijk verzorger om het proces van zingeving op gang te brengen beantwoord worden. Of de verbeelding gestimuleerd kan worden door spelbeelden om het proces van zingeving op gang te brengen, hangt mijns inziens af of volwassenen en jongeren wel open genoeg staan voor werken met

⁹⁸ Van de Wouw, 'Werken met spelbeelden', 14.

⁹⁹ Idem, 15.

spelbeelden. De spelfiguurtjes moeten wel tot de verbeelding spreken, iemand moet zich wel aangesproken voelen door de playmobil-poppetjes of lego-figuurtjes, anders kan het proces van zingeving niet met behulp van spelbeelden op gang gebracht worden. Daarbij is de gespreksvaardigheid van de geestelijk verzorger ook belangrijk, hij stelt de vragen waardoor de cliënt wellicht meer in interactie komt met het spelbeeld.

Het volgende punt is de vraag of het gebruik van spelbeelden specifieke vaardigheden vereist. De geestelijk verzorger is (meestal) geen speltherapeut. Van de Wouw gaat echter niet direct in op eventuele specifieke vaardigheden die nodig zijn voor het werken met spelbeelden. Wel geeft hij aan wanneer geestelijk verzorgers gebruik kunnen maken van spelbeelden zoals bij de verwerking van traumatische gebeurtenissen, bij rouwverwerking, om gaten in het levensverhaal aan te vullen etc. Zoals hierboven al aan de orde kwam. Van de Wouw legt niet uit of de mogelijkheden voor gebruik van spelbeelden door geestelijk verzorgers voor of na het volgen van een module spelbeelden is.

In feite moet een geestelijk verzorger ook ondersteunende kennis hebben van psychotherapie aldus de beroepsstandaard van de VGVZ (zie paragraaf 1.1). De VGVZ gaat hier verder niet heel specifiek op in. Geldt deze ondersteunende kennis ook voor werkvormen uit de psychotherapie? Dit maakt de beroepsstandaard niet duidelijk. Uit het feit dat de VGVZ psychotherapie ziet als ondersteunende kennis, zou opgemaakt kunnen worden dat het zeker mogelijk is om spelbeelden te gebruiken als hulpmiddel. Bovendien geeft de al eerder genoemde Zock in het artikel '*It takes two to tango, de beroepsidentiteit van de geestelijk verzorger in een veranderende context*' aan dat 'geestelijk verzorgers om goed te kunnen functioneren kennis en vaardigheden nodig hebben die alle professionals die met mensen werken tot hun beschikking dienen te hebben'.¹⁰⁰ De speltherapeut en de geestelijk verzorger zouden dus in feite wel een aantal vaardigheden en kennisgebieden gemeen moeten hebben. Dit klopt ook, zowel speltherapeut als geestelijk verzorger moet kennis hebben van psychologie.¹⁰¹

Uiteraard is het natuurlijk de vraag of deze overeenkomsten wel zo gelijk zijn. Om maar een voorbeeld te noemen, de opleiding tot speltherapeut is een Hbo-opleiding. Een geestelijk verzorger is universitair opgeleid. Toch denk ik dat de vaardigheden die een geestelijk verzorger zou moeten bezitten volgens de VGVZ het mogelijk maken om gebruik te maken van spelbeelden. Zo moet een geestelijk verzorger verbaal en non-verbaal kunnen communiceren in symbolen en beelden over levensbeschouwelijke onderwerpen. Zou de werkvorm spelbeelden hier niet prima onder kunnen vallen? Of is er nog meer nodig? Dit is moeilijk te zeggen. Mijns inziens zou een creatieve geestelijk

¹⁰⁰ Hetty Zock, '*It takes two to tango, de beroepsidentiteit van de geestelijk verzorger in een veranderende context*', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 8 (2006) 40, 5-15.

¹⁰¹ Zie paragraaf 1.1 en paragraaf 3.1.

verzorger wel kunnen werken met spelbeelden. Daarvoor hoeft hij niet noodzakelijkerwijs modules bij Speltherapie te volgen. Het volgen van modules geeft mijns inziens wel meer mogelijkheden tot verdieping van werken met spelbeelden. Kortom, ik denk dat de spelfiguurtjes een goed middel zouden kunnen zijn voor een geestelijk verzorger om het proces van zingeving op gang te brengen.

Hoofdstuk 4. Innerlijke beelden: Imaginatie

In voorgaande hoofdstukken is aan de orde gekomen hoe externe beelden (in de vorm van het spel 'Ontmoeten') en hoe innerlijke beelden verbeeld in externe beelden (in de werkvorm spelbeelden) het proces van zingeving op gang kunnen brengen en of deze manier van werken met beelden ook een goed hulpmiddel is voor de geestelijk verzorger. Daarnaast wordt in de geestelijke verzorging ook gewerkt met innerlijke beelden in de vorm van metaforen. Dijkstra geeft hiervan een voorbeeld:¹⁰²

Man: Dat mijn moeder vorig jaar is overleden, daar hebben we het nu een aantal keren over gesproken en ik heb het gevoel dat dat mij niet meer zo bezighoudt...

Gv:...Er is iets anders dat je bezighoudt...

Man: Ja...En ik kan er geen vinger achter krijgen wat dat nou is...Ik was aardig opgeknapt...En deze week ben ik weer zo melancholisch...Ik zit maar thuis...Durf de deur eigenlijk niet uit...Ik zit maar wat en doe niks...Een beetje depri...

Gv:...Wat zou dat nou kunnen zijn?

Man: Ik heb geen idee...Ik prakkiseer me rot...Het moet nou toch over zijn, zou je zeggen...Ik moet toch gewoon weer aan het werk kunnen...Toe nou, ik ben 25...Ik wil weer een beetje lol in mijn leven...

Gv:... Heb je een beeld bij wat je voelt?

Man: ..Een beeld...(Even stil)...Nee niet echt...

Gv: Is er al een langsg gekomen...die je misschien aan de kant hebt gelegd?

Man:Ja... (Beetje lachend)...dat slaat nergens op...

Gv: Vertel eens...als je wilt...

Man: Nou ja...Ik zag een koorddanser...met zo'n groot vangnet onder zich...

Gv: Ja...Ik zie het voor me...Een koorddanser, een groot vangnet onder zich...en durft ie?...

Man: Jazeker... met dat vangnet eronder durft hij wel...Dat gaat al jaren goed...Hij weet niet eens dat er een net onder hangt...richt zijn aandacht op andere dingen...

Gv: enig idee wat dit beeld van die koorddanser en dat vangnet met jou te maken heeft?...

Man:...Er begint iets te dagen...Natuurlijk...Ik had mijn moeder niet meer nodig in mijn dagelijkse leven...Ik redde me wel...Maar toch ergens ver weg...Was ze een soort vangnet voor me...Ik kon altijd bij haar terecht... Dat voelde goed... En nu is dat vangnet weg...En nou durf ik niet meer...

In bovenstaand gesprek reikt de cliënt zelf een innerlijk beeld in de vorm van een metafoer aan om de situatie te beschrijven. Niet iedere cliënt kan dit echter zo gemakkelijk als de man in het voorbeeld. De visie op imaginatie van Jan Taal (1949), imaginatietherapeut, gezondheidszorgpsycholoog en eerstelijnspsycholoog, laat zien hoe in een imaginatieproces een cliënt een innerlijk beeld kan laten ontstaan en wat behalve metaforisch gebruik verdere mogelijkheden zijn van innerlijke beelden. De

¹⁰² Dijkstra, *Gespreksvoering bij geestelijke verzorging*, 190.

manier waarop Taal werkt met innerlijke beelden sluit mijns inziens nauw aan bij het werk van geestelijk verzorgers, omdat hij het innerlijk beeld verbindt met zingeving, zoals ook al te lezen was in de inleiding. Taal ziet imaginatie als één van de psychotherapeutische technieken die diepere lagen in de psyche kunnen openleggen. Omdat de taal van de psyche bestaat uit beelden die de perceptie, de emotie, het denken, de lichamelijke processen en het concrete gedrag beïnvloeden, is het innerlijk beeld een goed aanknopingspunt, zo stelt Taal.¹⁰³ In dit hoofdstuk wordt in 4.1 de plaats van imaginatie in psychotherapie weergegeven. Vervolgens komt in 4.2 de visie van Taal op imaginatie aan de orde. Daarna wordt uitgelegd hoe een imaginatieproces kan verlopen in 4.3. Tenslotte wordt in 4.4 een analyse van imaginatie gegeven aan de hand van de visie op zingeving uit hoofdstuk één. Hierin komt aan de orde hoe het proces van zingeving op gang gebracht wordt door het imaginatieproces. Ook leg ik uit wat de voor- en nadelen zijn van gebruik van imaginatie voor de geestelijk verzorger en of imaginatie geschikt is om gebruikt te worden door een geestelijk verzorger.

4.1 De context van imaginatie en de plaats ervan in therapie

In deze paragraaf wordt imaginatie als psychotherapeutische techniek nader bekeken. Dit is noodzakelijk om duidelijk te maken waar imaginatie als techniek te plaatsen is binnen de psychotherapie. Imaginatie wordt namelijk in diverse vormen van psychotherapie gebruikt, zowel in de psychoanalytische therapieën als in de cognitieve gedragstherapieën. Doordat iedere vorm van psychotherapie die imaginatie gebruikt een eigen invulling aan de term geeft en de term op een eigen manier hanteert, is het vrij ingewikkeld om een algemene uitleg van de term imaginatie te geven. Het is voor dit onderzoek echter wel noodzakelijk om in grote lijnen te weten welke therapie op welke manier tegen imaginatie aankijkt, omdat het terugkomt in de visie van Taal op imaginatie. Iemand die licht op de zaak kan schijnen is Anees Sheikh, zijn expertise betreft imaginatie.¹⁰⁴ Hij heeft onder andere het gebruik van imaginatie in therapie onderzocht.¹⁰⁵ Een aantal therapieën die Sheikh van belang acht, wordt hieronder weergegeven.

Sheikh is van mening dat imaginatie al een heel oud middel in de geneeskunde voor therapeutische interventie is. De Franse psychiater en filosoof Pierre Janet is volgens hem echter de eerste die imaginatie gebruikte in therapie. Janet ontdekte dat een bepaald innerlijk beeld als substituuat gebruikt

¹⁰³ Jan Taal, 'Imaginatie therapie', *Tijdschrift voor Psychotherapie* 20(1994) 227-246, aldaar 227.

¹⁰⁴ Hij is hoogleraar psychologie aan de Marquette Universiteit in Milwaukee en tevens hoogleraar psychiatrie en geestelijke gezondheidswetenschappen aan de Universiteit van Wisconsin. Hij is bovendien oprichter van de *Journal of Mental Imagery* en hoofdredacteur van de *Imagery and Human Development Series*. Hij heeft verschillende boeken op zijn naam staan die over imaginatie gaan, waaronder *Healing images: the role of imagination in health*, uitgebracht in 2007.

¹⁰⁵ Voor meer informatie verwijst ik naar het onderzoek van Sheikh :Anees A. Sheikh en Charles S. Jordan, 'Clinical uses of Mental Imagery', in: Anees A. Sheikh red., *Imagery, current theory, research and application* (New York, 1983) 391-435.

kon worden voor een ander innerlijk beeld. Op die manier zouden hysterische patiënten gemakkelijker over hun 'idees fixes' (wat ik vertaal als overtuigingen) heen komen.¹⁰⁶

Ook Carl G. Jung werkte met imaginatie. Jung zag imaginatie als een creatief proces van de psyche. De innerlijke beelden zouden volgens hem een aanzet tot analyse kunnen zijn. Jung zag de innerlijke beelden als een aanknopingspunt voor de integratie van individuele, inter-persoonlijke en spirituele aspecten van de menselijke psyche, aldus Sheikh.¹⁰⁷ De uitgewerkte methode van Jung om innerlijke beelden te gebruiken wordt ook wel 'actieve imaginatie' genoemd. De gedachte achter 'actieve imaginatie' is dat door middel van focussen op de imaginaire wereld - de wereld van het onbewuste - de ontstane beelden als het ware een eigen leven gaan leiden, zonder dat het bewuste er tussendoor komt. Deze beelden zijn daardoor een belangrijk middel om achter ónbewuste drijfveren te komen.

De Franse psychotherapeut Renée Desoille maakte eveneens gebruik van imaginatie in de door hem ontwikkelde oneirotherapie¹⁰⁸ (oneiro komt uit het Grieks en betekent droom). Hij was van mening dat juist de bewuste fantasie een aanknopingspunt moest zijn, in tegenstelling tot de actieve imaginatie van Jung, waar het gaat om de beelden die voortkomen uit het onbewuste. Verschillende therapieën nemen de bewuste fantasie als aanknopingspunt; de oneirotherapie is volgens Sheikh het meest bekend. Wat de therapieën volgens Sheikh met elkaar gemeen hebben is dat ze visuele fantasieën in verhalende vorm gebruiken om informatie over de cliënt te verkrijgen. Door middel van visuele imaginatie wordt iemand met behulp van bepaalde technieken tot ontspanning gebracht. In de fase waarin de cliënt zo ontspannen is dat hij zich niet meer bewust is van de omgeving of van zijn lichaam, wordt hij gevraagd zich te focussen op zijn fantasieën. De therapeut gebruikt de visuele beelden die de cliënt verbaal doorgeeft, hij stelt vragen, associeert en interpreteert. De cliënt levert daarbij ook zijn bijdrage.¹⁰⁹

De Italiaan Roberto Assagioli heeft de psychosynthese ontwikkeld, waartoe hij geïnspireerd werd door Jungs ideeën over het bewuste en onbewuste. De nadruk ligt bij psychosynthese op de zingevende en spirituele aspecten in de mens. Imaginatie speelt in de psychosynthese een belangrijke rol en wordt daarom eveneens genoemd door Sheikh. Assagioli zag de verbeelding (in de letterlijke betekenis: het vormen van beelden) als de belangrijkste manier om psychologische en gedragsmatige veranderingen tot stand te brengen.¹¹⁰ Het ging hem echter niet alleen om het vormen van innerlijke beelden. De methodiek van psychosynthese die hij heeft uitgewerkt behelst

¹⁰⁶ Sheikh, 'Clinical uses of mental imagery', 396.

¹⁰⁷ Ibidem, 399.

¹⁰⁸ Sheikh geeft aan dat er verschillende termen voor zijn: *directed daydream*, *oneirodrama*, *guided affective imagery* en *waking dream therapy*.

¹⁰⁹ Sheikh, 'Clinical uses of mental imagery', 400-402.

¹¹⁰ Jan Taal, 'Psychosynthese en imaginatie in coaching', *Nederlands tijdschrift voor Coaching 4* (2007) 55-58, aldaar 55.

praktische en tot de verbeelding sprekende oefeningen zoals schrijven en tekenen en het gebruik maken van symbolen.

Ook in de cognitieve gedragstherapie wordt imaginatie gebruikt, aldus Sheikh. Het gaat in de cognitieve gedragstherapie in het bijzonder om de relatie tussen innerlijke beelden en de emotionele reacties daarop.¹¹¹ De innerlijke beelden worden vooral pragmatisch gebruikt, er wordt niet diep op het beeld ingegaan. De beelden worden onder andere gebruikt bij cognitieve gedragstherapieën als 'systematische desensibilisatie' en 'flooding'. Bij systematische desensibilisatie kan een innerlijk beeld worden gebruikt voor situaties die klachten opwekken. De bedoeling is dat de cliënt steeds minder gevoelig raakt voor deze situaties en dus minder last krijgt van klachten. Terwijl hij aangeleerde ontspanningsoefeningen gebruikt wordt de cliënt steeds meer geconfronteerd met de situaties, door bijvoorbeeld het beeld van de situatie op te roepen. Bij systematische desensibilisatie wordt begonnen met de minst spannende situatie die de minste klachten oproept. Bij *flooding*, ook wel implosieve therapie genoemd, wordt de cliënt juist meteen geconfronteerd met (het beeld van) de situatie die de klacht opwekt, net zo lang totdat de cliënt eraan went, het accepteert en de klacht verdwijnt.¹¹²

Tot slot wil ik hier nog de Gestalttherapie noemen. Ook de Gestalttherapie zou volgens Sheikh gebruik maken van innerlijke beelden. In de Gestalttherapie gaat het om 'gevoelens in het hier en nu te beleven, zo authentiek mogelijk te leven en de gehele verantwoording voor gevoelens, gedachten en diverse symptomen te dragen'.¹¹³ Een cliënt kan bijvoorbeeld worden uitgenodigd om door gebruik te maken van zijn fantasie, van imaginatie, de rol op zich te nemen van de verschillende karakters die voorkomen in dromen, herinneringen en situaties. Deze vorm van imaginatie wordt ook wel 'body-oriented imagery' genoemd, dat wil zeggen, herinneringen of fantasieën zijn ingekapseld in het lichaam en komen naar buiten door ze te spelen.¹¹⁴

Dat imaginatie als techniek in veel therapieën wordt gebruikt kan aan de hand van bovenstaande worden geconcludeerd. Hoe de therapieën imaginatie zien, hoe in de therapieën tot innerlijke beelden gekomen wordt, waar de innerlijke beelden vandaan moeten komen, hoe ze deze beelden toepassen en welke waarde gehecht wordt aan de beelden, verschilt per therapie. De ene therapie ziet bijvoorbeeld de innerlijke beelden in een imaginatie als een aanzet tot analyse, zoals bij actieve imaginatie het geval is. Een andere therapie maakt weer meer pragmatisch gebruik van het innerlijk beeld om problemen op te lossen of te verminderen, zoals bij systematische desensibilisatie. Ook kan per therapie de manier van begeleiden verschillen. Zo kan sprake zijn van 'volgende' begeleiding en/of

¹¹¹ Sheikh, 'Clinical uses of mental imagery', 405.

¹¹² www.ccggt.nl/gedragu.htm, (centrum voor cognitieve gedragstherapie) 20 mei 2010.

¹¹³ Johan Cullberg, *Moderne psychiatrie*, 551.

¹¹⁴ Sheikh, 'Clinical uses of mental imagery', 411.

van 'directieve' begeleiding. Bij volgende begeleiding volgt de begeleider de cliënt in de beelden. Daarbij is het de bedoeling dat de begeleider zich zo min mogelijk bemoeit met het imaginatieproces. Bij een directieve begeleiding heeft de begeleider juist een meer prominentere rol, zoals het geval is bij de oneirotherapie. Bij een directieve begeleiding is de begeleider degene die beelden en suggesties aandraagt, hij stuurt de cliënt in de beelden en laat minder over aan de cliënt. Ook kan de vorm van de imaginatie per therapie verschillen. Een imaginatie kan bijvoorbeeld met de ogen dicht uitgevoerd worden, of met de ogen open. Bovendien kan een imaginatie in stilte gedaan worden. Een imaginatie is echter ook mogelijk met behulp van verbale communicatie, waarbij de cliënt de begeleider vertelt wat hij ziet, hoort en/of voelt. Een imaginatie is eveneens mogelijk met behulp van expressieve middelen, zoals verf en kwasten, of zang. Verder kan in een imaginatie bewogen worden, iemand kan bijvoorbeeld gaan dansen.

Kortom, imaginatie als psychotherapeutische techniek is breed op te vatten. Wat mijns inziens alle therapieën gemeen hebben, is dat ze onder imaginatie het werken met innerlijke beelden verstaan en dat ze gebruik kunnen maken van deze innerlijke beelden omdat deze invloed kunnen hebben op het doen en laten van de cliënt.

4.2 Imaginatie volgens Taal

In bovenstaande paragraaf is duidelijk geworden dat imaginatie als psychotherapeutische techniek in verschillende therapieën gebruikt wordt. In dit onderzoek komt de visie van Taal op imaginatie aan de orde. Taal heeft zich geheel gericht op imaginatie in de breedste zin van het woord. Hij is oprichter en directeur van de 'School voor Imaginatie' waar 'scholing voor het gericht en vakkundig gebruik van het innerlijk beeld geboden wordt'.¹¹⁵ Hij is gastdocent bij verschillende instellingen¹¹⁶ en geeft verschillende cursussen, workshops en trainingen over imaginatie. Hij zette bovendien de stichting 'Kanker in Beeld' op, een stichting die samenwerkt met de Nederlandse Kankerbestrijding. Daarnaast heeft hij verschillende artikelen geschreven over imaginatie.¹¹⁷

In deze paragraaf wordt eerst een korte uiteenzetting gegeven over hoe Taal imaginatie ziet. Er moet echter wel vermeld worden dat Taal imaginatie in verschillende betekenissen en verschillende context gebruikt, zoals blijkt uit zijn artikelen. Zo gebruikt hij 'imaginatietherapie', imaginatie in de betekenis van 'in een imaginatiesessie' en 'imaginatie als psychotherapeutische techniek'. Deze verschillende betekenissen maakt zijn gebruik van de term imaginatie soms verwarrend, zo mij werd

¹¹⁵ <http://www.imaginatie.nl/watis> 19 mei 2010.

¹¹⁶ Onder andere bij: Istituto di Psychosintesi, Florence, Italië; American Imagery Institute en Marquette Universiteit, Milwaukee, Verenigde Staten; Centre for Clinical Psychology, Punjab University, Lahore, Pakistan; Nederlands Instituut voor Biorelease en Biodynamische Psychologie; Academia Aemstel; Nyenrode Business Universiteit; Nederlandse Vereniging voor Psychosociale Oncologie; Centrale RINO; Opleiding Creatieve Middelen bij Verliesverwerking en Rouwbegeleiding.

¹¹⁷ Zie literatuurlijst.

niet geheel duidelijk wat hij precies bedoelt met welke term. Bovendien gebruikt hij de termen 'verbeelding' en 'imaginatie' door elkaar. In de praktijk zijn ze volgens hem synoniem. Ik heb uit het bestuderen van zijn artikelen opgemaakt dat hij met de term imaginatie de innerlijke beelden bedoelt, die ontstaan, omhoog komen of zich vormen (ook dit werd mij niet helemaal duidelijk) na een bepaalde mate van motivatie, concentratie en rust. In de volgende paragrafen wordt hierop verder ingegaan. Daar waar ik het nodig acht heb ik de term imaginatie verduidelijkt. Wat mij wel helder werd, is dat het Taal telkens gaat om hóe degene die de innerlijke beelden waarneemt, zich met de beelden weet te verbinden en wat hij ermee doet. Daar draait het bij hem in een imaginatie om. De brede visie van Taal op imaginatie en de verbinding die hij maakt met zingeving hebben ertoe geleid om zijn visie wel over te nemen, ondanks het af en toe verwarrende gebruik van de term imaginatie.

'Innerlijke beelden zijn de taal van de psyche,' aldus Taal.¹¹⁸ Mijns inziens bedoelt hij hiermee dat de innerlijke beelden uit het onbewuste komen. Hij geeft namelijk aan dat met een imaginatie het onbewuste ontsloten wordt.¹¹⁹ In zijn artikelen gaat hij verder nauwelijks in op waar de innerlijke beelden precies vandaan komen. Hij geeft echter wel aan dat het bewustzijn van de cliënt tijdens de imaginatie lijkt op hypnose, hoewel de cliënt in een imaginatie niet onder hypnose gebracht wordt. Taal noemt imaginatie een 'soort natuurlijke trance' die vanzelf ontstaat door de 'natuurlijke concentratie van de aandacht waarvoor een mate van rust en motivatie van de cliënt nodig is' en die te maken heeft met de 'verdiepte concentratie op het innerlijke'.¹²⁰ De trance zou dus vanzelf kunnen ontstaan als iemand zich naar binnen richt en daarbij de rust en de motivatie heeft gevonden om dat te kunnen doen. Volgens Taal is het 'ik' bewustzijn zeker aanwezig in een imaginatie, in tegenstelling tot verschillende vormen van hypnose. Het 'ik' bewustzijn is volgens hem noodzakelijk, want het is namelijk van belang dat de cliënt zich steeds bewust is van het heden en keuzes kan maken in zijn innerlijke wereld van beelden.¹²¹ Volgens mij bedoelt hij met het 'ik'bewustzijn het bewuste. Taal maakt dus wel onderscheid tussen het bewuste en onbewuste maar waar het hem nadrukkelijk om gaat is hoe de imaginatie inwerkt op iemand.

Bij de innerlijke beelden als taal van de psyche gaat het zeker niet alleen om visuele beelden. Alle zintuigen spelen een rol. De innerlijke beelden in een imaginatie hebben dus niet alleen betrekking op visuele indrukken, maar ook op de innerlijke sensatie van geluid, geur, tast, smaak en beweging. Volgens Taal is het zo dat mensen de hele dag door imagineren, de een wat meer bewust dan de ander. Dat wil zeggen, de innerlijke beelden komen en gaan en innerlijke beelden worden voortdurend

¹¹⁸ Jan Taal, 'Imaginatie therapie', 227.

¹¹⁹ Ibidem, 234.

¹²⁰ Ibidem, 237.

¹²¹ Idem.

gebruikt. Deze innerlijke beelden beïnvloeden het gedrag op allerlei manieren. Emoties, het denken, lichamelijke processen en de perceptie komen eruit voort. Daarom kan het innerlijke beeld ook fungeren als een aanknopingspunt om ongewenst gedrag te veranderen, want 'door een innerlijk beeld te veranderen kunnen emoties, het denken, lichamelijke processen en ook de perceptie veranderen'.¹²²

Volgens Taal wordt deze stelling bevestigd door de ontdekking van spiegelneuronen. Spiegelneuronen zijn 'motorische cellen die niet alleen actief worden bij het uitvoeren van een actie, maar die ook actief zijn wanneer deze actie bij een ander wordt waargenomen'.¹²³ Onder een actie wordt niet alleen een beweging of het doen van een uitspraak verstaan, maar ook dat wat iemand voelt of zelfs emotioneel ervaart. Het komt erop neer iemand in zijn brein doet wat hij waarneemt. Dit gebeurt ook in een imaginatie. 'Dat wat iemand zich voorstelt, gebeurt in zijn hersenen' aldus Taal.¹²⁴ Daarom is het innerlijk beeld ook zo van belang, want dit beeld valt te beïnvloeden.

Voor imaginatie is geen bijzondere intelligentie nodig, zo stelt Taal. Mijns inziens bedoelt hij daarmee dat iedereen innerlijke beelden op kan laten komen en daarmee kan werken. Het is volgens Taal echter wel zo dat iemand die gericht is op de ratio, op het denken, waarschijnlijk moeilijker contact kan maken met de beelden in zichzelf.¹²⁵ Dit is echter wel het eerste vereiste om te kunnen werken met imaginatie. Iemand moet volgens Taal namelijk 'gevoelscontact' kunnen maken met het innerlijke imaginaire beeld.¹²⁶ De cliënt moet zich het beeld psychisch toe-eigenen en zich er gevoelsmatig mee verbinden.¹²⁷ Dit gevoelscontact is van groot belang. Iemand kan wel een mooi innerlijk imaginair beeld hebben, maar als hij er geen dieper contact mee kan maken, zal het beeld geen effect hebben in het dagelijkse leven, terwijl het daar uiteindelijk wel om draait. Dit komt in de volgende paragraaf nog uitgebreid aan de orde.

Een tweede vereiste voor een imaginatie is dat de cliënt kan verwerken en kan inzetten wat hij 'ziet'. Een innerlijk imaginair beeld staat namelijk niet op zichzelf maar heeft als iemand er gevoelscontact mee gemaakt heeft, gevolgen voor de emoties, gedachten en de fysieke welgesteldheid. Het beeld moet daarom geïntegreerd kunnen worden in het leven zelf. De psychische draagkracht is dan ook een belangrijk aspect. Iemand moet genoeg psychische draagkracht hebben voordat begonnen wordt met de imaginatiesessie. Psychische draagkracht is het vermogen om met problemen om te gaan en is afhankelijk van verschillende factoren zoals erfelijke aanleg en persoonlijkheidskenmerken.¹²⁸

¹²² Taal, 'Imaginatie therapie', 227.

¹²³ Taal, 'Psychosynthese en imaginatie in coaching', 56.

¹²⁴ Taal, Spiegelneuronen, revolutionaire ontdekkingen in de werking van brein en verbeelding, te vinden op www.imaginatie.nl

¹²⁵ Taal, 'Imaginatie therapie', 227.

¹²⁶ Ibidem, 238.

¹²⁷ Ibidem, 228.

¹²⁸ Piet van der Ploeg, *Encyclopedisch woordenboek van de Psychologie* (Antwerpen en Apeldoorn, 2007).

Waar het op neerkomt, is dat een cliënt de beelden moet kunnen verwerken en deze eigen kunnen maken zonder al te veel uit balans te raken in het dagelijks leven.

Een derde vereiste betreft de motivatie en rust van de cliënt. Iemand moet gemotiveerd zijn om de klacht dieper te exploreren met behulp van imaginatie. Concentratie, wat van belang is bij imaginatie, kan alleen als iemand de motivatie en rust kan opbrengen. Iemand moet dus het belang van de innerlijke beelden inzien en ook rustig genoeg zijn om zich te kunnen concentreren. Hieronder volgt een voorbeeld om duidelijker te maken hoe een imaginatiesessie kan verlopen:¹²⁹

In een eerste sessie is bij een cliënt naar voren gekomen dat hij erg moe en depressief is. In de tweede sessie ziet de cliënt als hij zijn ogen dicht doet, een boom waar iets omheen zit.

Therapeut: 'Hoe ver ben je van de boom?'

Cliënt:.....(aarzelt) 'Vijftig meter.'

T: 'Wil je dichterbij gaan?'

C: 'Ik ben nu vlakbij.'

T: 'Wat zie je aan de boom? Maak maar contact, voel zijn sfeer, raak hem aan als je wilt, ruik.'

C: 'Dat kan niet, er zit een slingerplant omheen. De boom is helemaal overwoekerd door een groene klimplant, een parasiet.'

De therapeut nodigt de cliënt dan uit om in het beeld de boom en de parasiet aan te raken en te luisteren wat zij hem zeggen. Eerst hoort de cliënt niets, maar na een tijd meent hij vaag iets van zuchten en steunen van de boom te horen. De therapeut vraagt de cliënt zich dan voor te stellen dat hij de boom is.

C: 'Ik ben nu de boom, ik voel mijn wortels, mijn stam en takken...En word gek van die slingerplant om me heen. Ga weg! Roep ik, maar het helpt niet.'

Zijn stem klinkt hulpeloos.

T: 'Kijk de slingerplant aan. Zeg wat je voelt.'

C: 'Laat me los! Er is nu iets meer overtuiging in zijn stem.' Het lijkt wel of het ogen heeft....Dwingende ogen die ik ken'. De cliënt ontdekt dan dat het de ogen zijn van zijn ex-vrouw.

Deze imaginatiesessie laat zien hoe het innerlijk beeld als symbolische voorstelling voor een bepaalde situatie gaat werken. De man krijgt een dieper gevoelscontact met de boom, door verschillende zintuigen in te zetten.

Het inzetten van imaginatie kan veel voordelen hebben. Ten eerste zouden spontane beelden die bij iemand opkomen vaak belangrijke sleutels zijn voor diens klachten. Ten tweede zouden beelden een completer plaatje geven van wat er aan de hand is dan door woorden uitgedrukt kan worden, omdat woorden slechts een gedeelte weergeven van hoe iemand iets ervaart. Ten derde zouden extreem stressvolle en angstige situaties uitgedrukt kunnen worden in metaforische en symbolische vormen. Met

¹²⁹ Taal, 'Imaginatie therapie', 238.

die vormen kan verder gewerkt worden zonder dat details benoemd hoeven worden of dat ze uitgesproken moeten worden, het beeld drukt al genoeg uit. Tot slot kunnen bepaalde beelden een positieve invloed hebben op de cliënt en kunnen zij helpen de identiteit van de cliënt te versterken.¹³⁰ In het artikel '*Imagery and the treatment of trauma*' wordt een voorbeeld gegeven van een vrouw die het innerlijke beeld van de zon gebruikt als tegenwicht voor haar innerlijke beeld van een schaduw die altijd om haar heen hangt. De zon geeft haar eigen gevoelens van vertrouwen en warmte in zichzelf weer. De vrouw beseft door het innerlijke beeld van de zon dat ze die gevoelens ook in zich heeft en dit helpt haar de identiteit te versterken.

Imaginatie heeft echter ook nadelen, zoals Taal uitlegt:

Het ontsluit het onbewuste, doordat de spontane beelden langs weerstand en censuur gaan. Het onbewuste is dan als het ware een ongekende schatkamer aan mogelijkheden, maar tegelijkertijd ook een vat vol tegenstrijdigheden en gevaarlijke krachten.¹³¹

De innerlijke beelden in een imaginatie kunnen dus een tegenovergesteld effect hebben en negatief uitwerken in plaats van positief. Iemand kan door zich te verdiepen in zijn innerlijke beelden op een negatieve manier geconfronteerd worden met zichzelf. Vandaar ook het belang dat Taal hecht aan de psychische draagkracht van een cliënt. Iemand moet zijn eigen beelden aankunnen en ze ook kunnen verwerken. Als dit niet het geval is, is het niet verstandig om aan een imaginatiesessie te beginnen waarin de cliënt zijn eigen beelden vormt. De therapeut kan dan beter kiezen voor een werkwijze waarin de therapeut de beelden aanreikt en daarbij de cliënt zeer directief stuurt in de beelden. Het nadeel van deze laatste werkwijze is echter dat de cliënt minder gemakkelijk zijn eigen oplossingen vindt in de beelden, terwijl dat uiteindelijk meer resultaat oplevert.¹³²

4.3 Verloop van een imaginatieproces

In het imaginatieproces is globaal een viertal stappen te onderscheiden, aldus Taal.¹³³ De eerste stap is het definiëren van het thema of probleem. De tweede stap is het openen van de imaginatie (hiermee wordt mijns inziens het begin van de imaginatie bedoeld). De derde stap is de concretisering en creatieve expressie van het beeld en de laatste stap is de toepassing, verankering en integratie van het geleerde in het dagelijks leven. Deze stappen kunnen in één sessie plaatsvinden, maar het is ook mogelijk om deze stappen over meerdere sessies te verspreiden. Hieronder wordt dieper ingegaan op deze vier stappen.

¹³⁰ Jan Taal, Joop Krop, 'Imagery in the treatment of trauma', in: Anees Sheikh ed., *The role of imagination in health* (New York, 2003) 396-407, aldaar 396-397.

¹³¹ Taal, 'Imaginatie therapie', 234.

¹³² Ibidem, 240.

¹³³ Ibidem, 236-239.

Het definiëren van het thema of probleem

In deze fase van het proces gaat het om een verduidelijking van het probleem of de klacht die de cliënt heeft. De begeleider vraagt aan de cliënt om een beschrijving te geven van wat hij voelt en waar hij tegenaan loopt. Ook wordt verkend hoeveel de cliënt weet van zijn probleem. De begeleider kan bijvoorbeeld vragen of sprake is van een lichamelijke of psychische achtergrond voor de klachten en wat de cliënt tot dan toe gedaan heeft om de klachten te verminderen of te laten verdwijnen. Een andere vraag kan zijn of de cliënt enig idee heeft van wat oplossingen zouden kunnen zijn voor het verdwijnen of verminderen van de klachten. Als deze fase van de imaginatie sessie voldoende doorlopen is, kan de imaginatie beginnen.

Openen van een imaginatie

Een imaginatie beginnen kan op verschillende manieren. De therapeut kan bijvoorbeeld de cliënt vragen of hij zijn ogen dicht wil doen, zich wil richten op het gevoel dat opkomt als hij aan het probleem denkt en dan te kijken naar welk beeld bij hem opkomt. Hierbij kunnen verschillende zintuigen gebruikt worden, dus niet alleen visualisatie, maar ook geur, geluid etc. Een andere mogelijkheid om een imaginatie te beginnen is het geven van een inleidend beeld. Taal geeft in zijn artikel een voorbeeld waarin hij een geleide meditatie gebruikt in een groep. Daarin geeft hij eerst wat ontspannende suggesties waarna hij een groep vraagt zich een landschap voor te stellen.¹³⁴ Het beeld dat omhoog komt kan verder geëxploreerd worden, door het bijvoorbeeld vanuit verschillende gezichtspunten te bekijken.

Het imaginaire beeld in een imaginatie roept over het algemeen echter niet meteen een gevoel op. Iemand moet, zoals Taal het noemt, 'gevoelscontact' maken met het innerlijk beeld. Hoe meer contact met het beeld gemaakt wordt en hoe dieper de imaginatie is, hoe meer het innerlijke beeld uiteindelijk teweeg brengt in iemand en hoe meer de klachten zullen verdwijnen of verminderen. Om gevoelscontact te maken kan de cliënt gevraagd worden alle zintuigen in te zetten. In een imaginatiesessie kan de therapeut dus aan de cliënt vragen om de beelden te beschrijven, bijvoorbeeld door te vragen hoe iets voelt, wat voor structuur het heeft en of hij iets hoort en ziet. Ook kan de therapeut vragen om in dialoog te gaan met het beeld¹³⁵, dat wil zeggen dat de patiënt in gesprek kan gaan met bepaalde figuren die in de imaginatie naar boven komen.

¹³⁴ Taal, 'Imaginatie therapie', 234.

¹³⁵ Ibidem, 238.

Van belang is dat identificatie met het beeld plaatsvindt, omdat de betekenis van het beeld dan duidelijker wordt, aldus Taal.¹³⁶ Iemand moet beseffen dat het beeld iets over hem zegt en dat het beeld een betekenis heeft die voor hem en zijn klachten belangrijk kan zijn. In het voorbeeld dat hierboven wordt gegeven, wordt door de begeleider aan de man gevraagd zich voor te stellen dat de man zelf de boom is. Pas als de man dat doet, beseft hij dat de slingerplant staat voor zijn ex-vrouw.

Concretisering en creatieve expressie van het beeld

Het imaginaire beeld moet tastbaar en concreet gemaakt worden, wat zowel kan tijdens de imaginatie als erna. Dit kan op verschillende manieren, bijvoorbeeld met behulp van een rollenspel. Een imaginair beeld wordt tastbaar en concreet gemaakt doordat het beeld bijvoorbeeld door een kussen, een stoel of de begeleider wordt vertegenwoordigd. Een imaginair beeld kan ook concreet worden met behulp van creatieve expressie door het te schilderen, te tekenen, te dans of te zingen. Het concreet maken van een imaginair beeld met behulp van creatieve expressie heeft een viertal voordelen.¹³⁷ Het eerste voordeel is dat het lichaam bij creatieve expressie gebruikt wordt wat imaginatieproces verdiept.¹³⁸ Een bijkomend voordeel hiervan is dat bij mensen die erg ziek zijn het gebruiken van het lichaam ervoor zorgt dat het lichaam een actieve medestander wordt bij de emotionele verwerking van de ziekte.¹³⁹ Het tweede voordeel is dat de creatieve expressie iemand de mogelijkheid geeft om zelf iets te doen, waardoor iemand niet meer alleen slachtoffer is, maar juist actief wordt en de regie krijgt. Het derde voordeel is dat tijdens een creatieve expressie gevoelens, gedachten en emoties goed onderzocht kunnen worden, waardoor iemand de oorzaak en de aard ervan beter kan leren kennen. Dit komt het proces van verwerking ten goede. Ten vierde is creatieve expressie een manier om non-verbaal weer te geven wat van binnen leeft en kan dit tevens met anderen bekeken en gedeeld worden, waardoor anderen hierop makkelijker kunnen reageren. Dit geeft tevens de hulpverlener inzicht in hoe het met iemand gaat.

Toepassing, verankering en integratie van het geleerde in het dagelijks leven

Een laatste maar eveneens zeer belangrijke stap in het imaginatieproces is de verbinding tussen de imaginatie en het dagelijkse leven. Taal noemt de verbinding tussen de imaginatie en het dagelijkse

¹³⁶ Taal, 'Imaginatie therapie', 238.

¹³⁷ Jan Taal, 'Verbeeldingsprocessen en de verwerking van kanker. Beeldende therapie en imaginatie', in: Carry Holzenspies & Jan Taal red., *Kanker in Beeld. Verwerking door creatieve expressie* (Wormer, 2003) 8-20, aldaar 10.

¹³⁸ Taal, 'Imaginatie therapie', 239.

¹³⁹ Taal, 'Verbeeldingsprocessen en de verwerking van kanker', 10-12.

leven de fase van toepassing, verankering en integratie.¹⁴⁰ In het artikel '*Imagery in the treatment of trauma*' staat:

*Confrontation with traumatic images is not a medicine by itself and should not be a goal on it's own. Why it is used, it should always be embedded in the overall goal, which is better adaption and functioning in the client's better life situation.*¹⁴¹

Dat wil zeggen dat het imaginaire beeld niet op zichzelf staat en op zichzelf niet voldoende is om ervoor te zorgen dat iemand zich beter voelt. Het beeld moet in de concrete werkelijkheid toegepast worden en moet vertaald worden naar haalbaar en aanvaardbaar gedrag of handelingen in de context van alledag.¹⁴² Zoals in het eerder genoemde voorbeeld: de man kwam met het probleem dat hij chronisch vermoeid en depressief was. Door de imaginatie kwam hij erachter dat hij bevrijd moest worden van de parasiet klimplant, van de drukkende aanwezigheid van zijn ex-vrouw in zijn innerlijk. Hij bevrijdt in een imaginatie de boom van de klimplant met behulp van een snoeischaar en langzamerhand voelt hij zichzelf minder moe en depressief worden. Hij begint ook weer na te denken over een nieuwe relatie, iets waar hij voor de therapie niet mee bezig was of wilde zijn. Hij past dus in het dagelijkse leven toe wat hij doet in de imaginatie (namelijk zichzelf bevrijden van de parasietplant) door zich los te maken van de drukkende aanwezigheid van zijn ex-vrouw en weer na te denken over een nieuwe relatie.

4.4 Analyse van het gebruik van imaginatie

In deze paragraaf leg ik in 4.1.1 uit hoe een imaginatieproces het proces van zingeving weer op gang kan brengen, waarbij ik de visie op zingeving gebruik die in hoofdstuk één aan de orde is gekomen. Tevens pas ik de beeldfuncties die Zuidgeest onderscheidt weer toe. Vervolgens komen in 4.4.2 de voor- en nadelen van gebruik van imaginatie door een geestelijk verzorger aan de orde en leg ik uit of imaginatie een goed hulpmiddel kan zijn voor de geestelijk verzorger.

4.4.1 *Imaginatie en het proces van zingeving*

Mijns inziens komt een imaginatieproces grotendeels overeen met het transitionele proces zoals beschreven in hoofdstuk één. In dat hoofdstuk werd duidelijk dat iemand verbinding kan maken tussen subject en object door en met behulp van verbeelding, en dat de interactie tussen subject en object in de transitionele sfeer zorgt voor het ervaren van zin. Als het proces van zingeving gestagneerd raakt, kan beroep worden gedaan op de verbeelding met behulp van beelden. Als iemand zich geprikkeld voelt door het beeld en het beeld hem in eerste instantie raakt, dan kan iemand zich verbinden met het

¹⁴⁰ Taal, 'Imaginatie therapie', 239.

¹⁴¹ Taal, 'Imagery in the treatment of trauma', 396.

¹⁴² Taal, 'Psychosynthese en imaginatie in coaching', 57.

beeld. Daardoor ontstaat interactie tussen subject en object en kan uiteindelijk weer zin ervaren worden en wordt het proces van zingeving op gang gebracht.

Het imaginatieproces behelst een aantal stappen. In de tweede stap van het proces, het openen van een imaginatie, kan de imaginatietherapeut de cliënt vragen om het probleem waarmee de cliënt komt te visualiseren. De cliënt wordt in deze stap van het imaginatieproces gevraagd beroep te doen op zijn verbeelding. Het innerlijke beeld dat ontstaat, is het resultaat van het vermogen om te verbeelden en komt voort uit zowel de objectieve buitenwereld als uit de subjectieve binnenwereld. Het beeld is objectief omdat beelden altijd uit de objectieve buitenwereld komen zoals we in hoofdstuk één zagen. Daar werd uitgelegd dat een kind door waarneming leert de indrukken vanuit de buitenwereld te verwerken en vast te leggen in beelden. Hierdoor kan iemand wat ervaren wordt in de buitenwereld benoemen en verwerken en wordt de buitenwereld in kaart gebracht in de binnenwereld. De beelden uit de buitenwereld hebben nog een andere functie. Eigen ervaringen krijgen door de beelden die van buiten komen ook vorm en beeld en maken de binnenwereld hanteerbaar. Dat wil zeggen, alles wat in de subjectieve wereld van behoeften en ervaringen gebeurt, krijgt ook een vorm, waardoor eigen herinneringen en ervaringen ook waargenomen kunnen worden en een plaats kunnen krijgen. Het innerlijke beeld is dus tevens subjectief omdat de beelden wel een lading, een betekenis hebben. De innerlijke beelden die ontstaan in een imaginatie zijn mijns inziens een combinatie van beelden die iemand heeft waargenomen uit de buitenwereld en subjectieve innerlijke beelden die een betekenis hebben. In een imaginatie zorgt de verbeelding, de interactie tussen de objectieve beelden en de subjectieve beelden ervoor dat een imaginair beeld ontstaat.

Dat een imaginair beeld ontstaat door middel van verbeelding, wil echter nog niet zeggen dat het beeld meteen het proces van zingeving op gang brengt. Iemand heeft meestal nog geen gevoel bij het beeld. Het beeld is wel een symbool van alle gevoelens en ervaringen die samenhangen met de klacht(en), maar deze subjectieve gevoelens en ervaringen zijn nog verhuld. De cliënt moet zich gaan verbinden met het beeld. Dat wil zeggen, de interactie tussen zijn gevoelens en ervaringen en het beeld moet op gang gebracht worden. Daarom is het belangrijk aandacht te geven aan het beeld. Het beeld of symbool moet uitgediept worden, moet een betekenisvolle lading krijgen.¹⁴³

De cliënt wordt in het imaginatieproces ook gevraagd om zich te identificeren met het innerlijke imaginaire beeld. Hij moet beseffen dat het beeld over hem gaat en zich dus verbinden met het beeld, en er gevoelens bij krijgen. Het proces van gevoelscontact maken is te vergelijken met de projectie van het subject op het object. Het innerlijke imaginaire beeld is, ook al is het een beeld van iemand zelf, te vergelijken met een object waarbij iemand niet direct gevoel heeft. Pas als iemand gaat projecteren op het object, in dit geval het innerlijk beeld, ontstaat het gevoelscontact en de interactie met het imaginaire

¹⁴³ Taal, 'Imaginatie therapie', 238.

beeld. Hoe meer interactie, hoe meer het beeld betekenis krijgt. Het imaginaire beeld is dus al een symbool, maar moet zoals Taal dat noemt, een levend symbool worden. De derde stap in het imaginatieproces, de stap van concretisering en creatieve expressie helpt hierbij. Het is de bedoeling dat het innerlijke beeld tastbaarder wordt. Dit tastbaar maken is heel goed mogelijk door het beeld te schilderen of te tekenen of er een andere creatieve draai aan te geven. Indien de cliënt actief bezig gaat met het in eerste instantie innerlijke object, ontstaat steeds meer creatieve interactie tussen subject en object. Dit leidt tot het meer ervaren van zin.

De laatste stap in een imaginatiesessie is de toepassing, verankering en integratie van het geleerde in het dagelijks leven. In deze fase wordt een verbinding gemaakt tussen het beeld en het dagelijks leven. Dat wil zeggen, het imaginaire beeld moet wel iets doen in het leven van alledag, het moet wel tot veranderingen leiden. Het doel van imaginatie is uiteindelijk niet alleen te ontdekken waar het innerlijk beeld symbool voor staat, maar ook het bieden van inzicht hetgeen kan leiden tot het brengen van verlichting in het dagelijks leven van de cliënt. Als iemand daartoe in staat is dan is mijns inziens het proces van zingeving weer geheeld.

De beeldfuncties die Zuidgeest noemt zijn ook terug te vinden in een imaginatie.¹⁴⁴ Beelden kunnen volgens hem structurerend werken, angst en niet te verdragen bestaanseenzaamheid verlichten, integratie in het leven bevorderen, de identiteit versterken en openbarend werken. Een innerlijk beeld werkt structurerend omdat verschillende gevoelens die samenhangen met een situatie in één keer uitgebeeld kunnen worden. De gevoelens krijgen een vorm en zijn daarmee meer hanteerbaar en bieden meer houvast. Angst en niet te verdragen bestaanseenzaamheid kunnen met behulp van een innerlijk beeld goed weergegeven worden, het beeld kan genoeg uitdrukken zonder dat meteen in details getreden hoeft te worden. De integratie van een situatie in het leven kan bevorderd worden, zoals duidelijk wordt in de laatste stap van een imaginatieproces. De identiteit kan eveneens versterkt worden door een innerlijk beeld. In paragraaf 4.2.1 werd een voorbeeld gegeven van een vrouw die door het beeld van de zon beseft dat ze niet alleen bestaat uit een donkere kant, maar ook vertrouwen en warmte in zich heeft. Dit besef versterkt haar identiteit. Tot slot kan een beeld openbarend werken en inzicht geven. Dit is mijns inziens uiteindelijk waartoe een innerlijk beeld in een imaginatie kan leiden, dankzij de interactie met het beeld.

4.4.2 Voor- en nadelen van het gebruik van imaginatie

De manier waarop een imaginatietherapeut werkt met innerlijk beeld kan van nut zijn voor de geestelijk verzorger. Een eerste voordeel is dat juist omdat bij een innerlijk beeld het beeld van iemand zelf is, de

¹⁴⁴ Zie hoofdstuk één, pagina 17 en verder.

kans groot is dat het beeld hem direct aanspreekt. Een tweede voordeel is dat een innerlijk beeld vaak veel vrijheid biedt, evenals de mogelijkheden die een innerlijk beeld met zich meebrengt. In gedachten kan heel veel, een cliënt hoeft zich niet in te passen in andere beelden. Het derde voordeel betreft de geestelijk verzorger. Het concretiseren van een innerlijk beeld met behulp van creatieve expressie biedt de geestelijk verzorger veel inzicht, waarschijnlijk meer dan mogelijk is via woorden. De innerlijke beelden kunnen met behulp van creatieve werkvormen zoals schilderen of boetseren getoond worden. Door gebruik te maken van creatieve expressie ontstaat een tastbaar tweedimensionaal of driedimensionaal beeld dat zichtbaar is voor zowel de cliënt als therapeut. Schilderen, tekenen, boetseren of fotografie lijken mij geschikte werkvormen die een geestelijk verzorger de mogelijkheid kan bieden om samen met de cliënt meer grip te krijgen op de situatie van de cliënt. Daarnaast is het concreet vormgeven van innerlijke beelden in tastbare beelden een veilige manier om zaken onder ogen te zien en ze te bespreken. Een nadeel hiervan is dat bij veel mensen creatieve expressie samenhangt met normen en waarden. Zo kan iemand tekenen zien als iets kinderachtigs, of de tekening moet meteen een kunstwerk worden. Dit kan nadelig uitpakken in het op gang brengen van het proces van zingeving.

Er zijn mijns inziens ook enkele nadelen. De kracht van Taals visie op imaginatie is dat hij gebruik maakt van verschillende imaginatietechnieken, waardoor hij de juiste techniek kan toepassen bij de juiste cliënt. Maar daarvoor is mijns inziens wel veel kennis en vaardigheden nodig van deze andere imaginatietechnieken. Een ander nadeel van imaginatie is dat het tevens nogal wat vaardigheden vergt van de cliënt. Deze werkwijze vraagt van de cliënt veel concentratie, rust en motivatie. Iemand moet dat wel kunnen opbrengen. Als iemand in een ernstige crisis zit dan lijkt me imaginatie om het proces van zingeving op gang te brengen minder geschikt, want een risico van imaginatie is dat de cliënt bijvoorbeeld overspoeld kan worden door beelden of afschuwelijke beelden zien. Het is mijns inziens niet de bedoeling van de geestelijk verzorger om de cliënt ongevraagd aan een soort implosieve therapie te onderwerpen.

Aan de hand van de analyse kan de vraag beantwoord worden of imaginatie volgens Taal een goed hulpmiddel is voor een geestelijk verzorger om het proces van zingeving op gang brengen. Of het proces van zingeving op gang gebracht kan worden met behulp van imaginatie hangt mede af of de cliënt in staat is te werken met de innerlijke beelden. Kan de cliënt überhaupt innerlijke beelden oproepen en vasthouden? Kan hij gevoelscontact maken met het innerlijk beeld en kan hij het integreren in zijn leven? Als dat het geval is, dan kunnen de innerlijke beelden het proces van zingeving op gang brengen. De rol van de geestelijk verzorger zou daarbij moeten zijn dat hij de cliënt contact laat

maken met de innerlijke beelden, vragen stelt over het beeld en helpt om het beeld uiteindelijk betekenis te laten krijgen in het dagelijks leven.

De geestelijk verzorger zou volgens de VGVZ verschillende vaardigheden en kennis moeten bezitten, die het mijns inziens wel mogelijk maken om deze vragen te kunnen stellen.¹⁴⁵ En volgens de VGVZ moet een geestelijk verzorger ook ondersteunende kennis hebben uit de psychotherapie. Bij imaginatie volgens Taal komen echter nogal wat kennis en vaardigheden kijken, Taal maakt onder andere gebruik van de Gestalttherapie, de psychosynthese en actieve imaginatie. De vraag is wat de VGVZ bedoelt met ondersteunende kennis. Valt daaronder ook het kunnen werken met alle bovenstaande therapievormen? De VGVZ maakt niet duidelijk hoever deze ondersteunende kennis moet reiken. Wel geeft ze aan dat een geestelijk verzorger goed gebruik zou kunnen maken van bijvoorbeeld Gestalttherapie. ' Het volgen van de opleiding tot Gestalttherapeut van de Nederlandse Stichting Gestalt Amsterdam is een grote en brede investering die voor de uitoefening van het beroep van geestelijk verzorger waardevol is', aldus de VGVZ.¹⁴⁶ Hieruit kan opgemaakt worden dat de geestelijk verzorger niet alle kennis en vaardigheden in huis heeft die een Gestalttherapeut heeft, anders zou hij geen opleiding hoeven volgen. Wellicht geldt dit ook voor andere in dit hoofdstuk genoemde therapieën.

Het komt erop neer dat het imaginatieproces volgens de visie van Taal zeker het proces van zingeving op gang brengt en mijns inziens ook een goed hulpmiddel is voor de geestelijk verzorger. En een aantal vaardigheden en kennis die nodig zijn om met imaginatie te werken heeft een geestelijk verzorger zeker in huis, zoals de vaardigheden en kennis die komen kijken bij het werken met mensen. De geestelijk verzorger moet echter ook genoeg psychotherapeutische vaardigheden en kennis hebben om imaginatie volgens de visie van Taal te kunnen gebruiken in zijn werk. Juist omdat innerlijke beelden in een imaginatiesessie zo direct beroep doen op de verbeelding, kan imaginatie heel confronterend zijn. De psychische draagkracht van de cliënt is daarom van groot belang. Als de innerlijke beelden bij een cliënt erg confronterend zijn en hij kan er niet mee omgaan, dan moet de cliënt kunnen rekenen op een geestelijk verzorger die genoeg in huis heeft om hem veilig uit of door deze beelden te leiden. De door de VGVZ omschreven vaardigheden en kennis zijn naar mijn oordeel niet toereikend om een imaginatieproces aan te gaan bij een cliënt. Aanvullende opleidingen zijn dus noodzakelijk voordat met imaginatie het proces van zingeving op gang gebracht kan worden.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Zie paragraaf 1.1.

¹⁴⁶ http://www.vgvz.nl/register/algemene_informatie/gestalttherapie, 21 juni 2010.

¹⁴⁷ Wil een geestelijk verzorger gebruik maken van de verschillende technieken die Taal gebruikt dan is het volgen van de modules imaginatievaardigheden 1 en 2, fundamenten van imaginatie, wellicht een mogelijkheid. Zie <http://www.imaginatie.nl/cursus/fundamenten.htm>, 25 juni 2010. De accreditatie van deze modules is in aanvraag bij de VGVZ.

Hoofdstuk 5. Samenvatting, conclusies en aanbevelingen

De taak van de geestelijk verzorger is om het proces van zingeving op gang te helpen brengen bij cliënten, wat vaak gebeurt door middel van gesprekken. Maar wat als woorden niet het juiste middel zijn? Woorden blijken niet altijd uitwerking te hebben op cliënten. Geestelijk verzorgers blijken gebruik te maken van beelden, maar hoe ze dat doen en waarom ze dat doen was niet duidelijk, daar is weinig literatuur over te vinden. Het doel van dit onderzoek was dan ook om inzicht te krijgen in hoe en wanneer een geestelijk verzorger gebruik kan maken van beelden om het proces van zingeving op gang te brengen, zodat hij beter beslagen ten ijs komt als hij beelden zou willen inzetten. Dit leidde tot de volgende vraag:

Hoe kan een geestelijk verzorger in een gespreksessie een stagnerend zingevingsproces bij een cliënt op gang brengen met behulp van het spel 'Ontmoeten', spelbeelden of imaginatie?

Ter beantwoording van de hoofdvraag was het noodzakelijk om duidelijk te krijgen wat in dit onderzoek wordt verstaan onder het proces van zingeving en hoe beeld werkt op het proces van zingeving. Eveneens moest worden uitgelegd wat de drie methoden inhouden om duidelijk te krijgen hoe het proces van zingeving op gang gebracht zou kunnen worden met behulp van deze drie methoden. Hieruit zijn vervolgens de voor- en nadelen van de methoden gedestilleerd, die van belang zijn om aan te geven of de methoden een geschikt hulpmiddel zijn voor de geestelijk verzorger.

In dit hoofdstuk wordt in paragraaf 5.1 samengevat wat is onderzocht. Dit geeft een antwoord op de vraag hoe een geestelijk verzorger het proces van zingeving op gang kan brengen met behulp van het spel 'Ontmoeten', spelbeelden en imaginatie. Vervolgens worden in paragraaf 5.2 conclusies getrokken waarna in 5.3 een slotbeschouwing gegeven wordt en in 5.4 de aanbevelingen volgen.

5.1 Samenvatting

In deze paragraaf wordt in 5.1.1 eerst samengevat wat het belang van verbeelding is voor het proces van zingeving. In 5.1.2 volgt een samenvatting van de drie methoden van het spel 'Ontmoeten', spelbeelden en imaginatie. In 5.1.3 komt aan de orde of de methoden goede hulpmiddelen zijn.

5.1.1 Het belang van verbeelding en het proces van zingeving

Dit onderzoek is ervan uitgegaan dat het de taak van de geestelijk verzorger is het proces van zingeving– het proces waarin ieder mens in interactie met diens omgeving, betekenis geeft aan zijn of haar leven – weer op gang te helpen.¹⁴⁸ Met behulp van de object-relatie theorie van Winnicott is in

¹⁴⁸ Beroepsstandaard VGVZ, 9.

hoofdstuk één uitgelegd wat het belang is van de verbeelding voor het proces van zingeving. Iemand die het vermogen om te verbeelden heeft, is in staat te functioneren in de transitionele sfeer. Dat wil zeggen, in de sfeer waarin de ervaringen en gevoelens van de subjectieve binnenwereld, het innerlijk, in interactie zijn met de objectieve buitenwereld, dat wat zich buiten het innerlijk bevindt of een voorstelling of een verwoording ervan is.

De verbeelding en het functioneren in de transitionele sfeer zijn belangrijk voor het ervaren van zin. Het zorgt ervoor dat iemand zich betrokken kan voelen bij wat hij doet. De betrokkenheid ontstaat doordat iemand als subject projecteert op de objectieve buitenwereld. Juist omdat deze projecties subjectief zijn, ontstaat de betrokkenheid met de objectieve buitenwereld. Zonder subjectiviteit is er namelijk helemaal geen betrokkenheid. Waar het om gaat is dat de subjectieve binnenwereld en objectieve buitenwereld interacteren, wil men zin kunnen ervaren. Dankzij de verbeelding is de interactie mogelijk. Daardoor kan iemand dus functioneren in de transitionele sfeer, wat nodig is voor het ervaren van zin.

Iemand die geen zin meer ervaart en bij wie het proces van zingeving gestagneerd is, functioneert niet meer in de transitionele sfeer; hij kan geen verbinding meer maken tussen de binnen- en buitenwereld, er is geen sprake meer van interactie. Het is dan de bedoeling dat wat hem overkomt weer betekenis krijgt, waardoor hij weer zin kan ervaren. De geestelijk verzorger kan stimuleren dat iemand weer kan functioneren in de transitionele sfeer en dus weer zin kan ervaren, door beroep te doen op de verbeelding. Door als geestelijk verzorger de verbeelding te prikkelen kan iemand weer gestimuleerd worden verbinding te maken tussen wat hem overkomt en zichzelf. Hij kan dan hij weer functioneren in de transitionele sfeer, waardoor hij weer zin kan ervaren.

Een geestelijk verzorger kan beroep doen op de verbeelding door gebruik te maken van beelden. We zagen dat een beeld kan verschillende functies hebben. In een beeld als symbolische voorstelling kunnen meerdere niveaus van zingeving tot uitdrukking worden gebracht, zonder dat daar heel veel woordelijke uitleg bij nodig is.

5.1.2 Werking van gesprekskaarten, spelbeelden en imaginatie

De tweede deelvraag was wat de drie methoden inhouden. In dit onderzoek zijn drie manieren onderzocht waarin gewerkt wordt met beelden, waarbij een onderscheid is gemaakt tussen externe beelden, innerlijke beelden en innerlijke beelden die met behulp van externe beelden worden verbeeld. Hieronder wordt de inhoud kort weergegeven en komt aan de orde hoe ze het proces van zingeving op gang brengen.

Externe beelden: Gesprekskaarten

De geestelijk verzorger Slofstra zet in haar werk met afasiepatiënten gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' in. Bij externe beelden zoals in het spel 'Ontmoeten' worden de beelden in de vorm van afbeeldingen letterlijk uit de buitenwereld aangedragen. De cliënt kan kiezen uit deze tastbare beelden en hoeft de beelden niet zelf te bedenken. De bedoeling van de kaart is dat de cliënt met zijn gevoelens en ervaringen in interactie gaat met deze kaart. De interactie tussen de cliënt als subject en de kaart als object zou ervoor kunnen zorgen dat het proces van zingeving weer op gang gebracht wordt. De kaart moet dus de verbeelding van de cliënt stimuleren.

Innerlijke beelden in externe beelden verbeeld: Spelbeelden

De geestelijk verzorger Van de Wouw maakt gebruik van spelbeelden, een praktische werkvorm uit de speltherapie. Bij het werken met spelbeelden wordt ervan uitgegaan dat iemand onbewust beelden heeft van een situatie. Deze situatie wordt driedimensionaal uitgebeeld met behulp van externe beeldjes in de vorm van spelfiguurtjes, die samen het beeld vormen. De interactie tussen de cliënt als subject en het beeld (dat gevormd wordt door de figuurtjes) als object zou ervoor moeten zorgen dat het proces van zingeving weer op gang gebracht wordt. Ook hier geldt dat de poppetjes de verbeelding moeten stimuleren en dat daardoor interactie ontstaat.

Innerlijke beelden: Imaginatie

De imaginatietherapeut Taal werkt met innerlijke beelden. Bij de innerlijke beelden die in een imaginatiesessie gebruikt worden verloopt het op gang brengen van het proces van zingeving op dezelfde manier als bij de gesprekskaarten en de spelbeelden. Het beeld wordt alleen gevormd 'in het hoofd' van iemand, het beeld is niet zichtbaar. Innerlijke, imaginaire beelden zijn echter ook gevormd door de buitenwereld. Deze beelden zijn als het ware de bouwstenen voor het beeld dat hij vormt in de imaginaire wereld. De verbeelding zorgt ervoor dat iemand deze beelden verbindt met subjectieve beelden. Door gevoelscontact te maken met het beeld, kan het beeld steeds meer gaan betekenen voor de cliënt, waardoor het proces van zingeving op gang gebracht wordt.

5.1.3 Geschiktheid van de methoden

Het antwoord op de derde deelvraag of de methoden geschikte hulpmiddelen zijn voor een geestelijk verzorger, wordt in deze paragraaf gegeven. Het antwoord is gehaald uit de analyse en de voor- en nadelen van de methoden.

De voordelen van het spel 'Ontmoeten' zijn ten eerste dat de cliënt zelf geen beelden hoeft te vormen. Een tweede voordeel is dat de kaarten, doordat het er 'slechts' 70 zijn, zorgen voor een

afbakening, wat structurerend kan werken. De afbakening wordt nog sterker benadrukt doordat de kaarten onderverdeeld zijn in thema's. Bovendien hebben de kaarten al een zingevingskarakter, waardoor het gesprek op eenvoudige wijze op levensbeschouwelijke onderwerpen terecht zal komen. Een nadeel is dat de kaarten erg eenvoudig zijn, waardoor de kaarten mogelijk niet aansluiten bij de belevingswereld van de cliënt en waardoor ze mijns inziens teveel kunnen vragen van diens verbeelding. Bovendien is het mogelijk dat de kaarten geen beroep op de verbeelding van de cliënt.

Bij het werken bij het spel 'Ontmoeten' zijn mijns inziens geen extra vaardigheden nodig. De geestelijk verzorger beschikt mijns inziens over genoeg basisvaardigheden om met behulp van de gesprekskaarten een levensbeschouwelijk gesprek te voeren (tenzij de geestelijk verzorger wil werken met cliënten met afasie. Dan zijn extra vaardigheden die komen kijken bij het communiceren met mensen met afasie wel noodzakelijk, zoals het gebruikmaken van woordkaarten). Het thema van de kaarten maakt een levensbeschouwelijk gesprek bovendien eenvoudig. De kaarten zijn ook gemakkelijk mee te nemen naar een ziekenzaal, waardoor ze praktisch in gebruik zijn. De gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' is mijns inziens daarom een handig hulpmiddel voor een geestelijk verzorger.

De voordelen van spelbeelden zijn dat de cliënt redelijk veel vrijheid heeft om zelf beelden te vormen met behulp van de spelfiguurtjes. Spelbeelden bieden bovendien veel veiligheid omdat het beeld dat symbool staat voor de situatie gevormd wordt door kleine speelgoedfiguurtjes en is daardoor minder bedreigend. Een nadeel van spelbeelden is de associatie met 'kinderachtig'. Daardoor is het mogelijk dat de spelfiguurtjes geen beroep doen op de verbeelding van de cliënt. Een ander nadeel in mijn ogen is dat er veel voor nodig is, zoals de zandbak en een hoeveelheid spelfiguurtjes. Dit komt mijns inziens de bruikbaarheid niet ten goede.

Van de Wouw heeft speciale modules bij de opleiding Speltherapie gevolgd om met de spelbeelden te kunnen werken. De beroepsstandaard van de VGVZ stelt dat een geestelijk verzorger voldoende kennis van aanverwante vakgebieden zoals psychologie, psychotherapie, antropologie, agogie, orthopedagogie en sociologie moet hebben. Het is de vraag of daarmee ook een werkvorm zoals spelbeelden bedoeld wordt, die komt uit de speltherapie, een vorm van psychotherapie. Ik twijfel hierover. Ik denk dat de basisvaardigheden van een geestelijk verzorger het op zich mogelijk maken om de spelfiguurtjes in te zetten. Maar wellicht dat de spelfiguurtjes een bepaalde '*feeling*' vragen van de geestelijk verzorger. De geestelijk verzorger moet mijns inziens bijvoorbeeld wel weten wat een spelfiguurtje doet met iemand. Volgens mij kan er wat betreft spelbeelden weinig misgaan, omdat het uitbeelden met behulp van kleine spelfiguurtjes gaat en bovendien op een afstand is. Een playmobil-krokodil zal volgens mij niet heel bedreigend kunnen uitpakken voor de cliënt.

Voordelen van imaginatie zijn dat de beelden van iemand zelf zijn, waardoor zij iemand waarschijnlijk snel zullen aanspreken. Dit komt de interactie tussen het beeld als object en de cliënt als subject ten goede, waardoor het proces van zingeving wellicht snel op gang gebracht kan worden. Bovendien geven innerlijke beelden in een imaginatie veel vrijheid. Alles is in feite mogelijk 'in het hoofd'. Roze konijnen die kunnen vliegen zijn bijvoorbeeld niet onmogelijk in de verbeelding. Een nadeel van imaginatie is dat er concentratie, rust en motivatie voor nodig is. De cliënt moet in staat zijn om dit op te brengen, wat niet altijd het geval zal zijn. Een tweede nadeel van imaginatie is dat innerlijke beelden zeer confronterend kunnen werken. De cliënt moet dus beschikken over genoeg psychische draagkracht.

Of de geestelijk verzorger genoeg vaardigheden in huis heeft om te kunnen werken met imaginatie daarover heb ik eveneens twijfels, maar deze twijfels zijn groter dan bij spelbeelden. Dit is juist omdat innerlijke beelden meer effect kunnen hebben omdat de beelden van iemand zelf zijn. Om een voorbeeld te geven; een innerlijk beeld van een krokodil kan mijns inziens behoorlijk dichtbij komen. Ik denk dat een geestelijk verzorger om imaginatie te kunnen gebruiken, extra vaardigheden en kennis nodig heeft. Een opleiding lijkt me daarvoor noodzakelijk.

5.2 Conclusies 'Daar zijn beelden voor'

Bovenstaande samenvatting laat zien hoe met gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten', spelbeelden en imaginatie het proces van zingeving op gang gebracht wordt, wat de voor- en nadelen van deze drie zijn en of de methoden goede hulpmiddelen zijn. Het is dus inderdaad een kwestie van 'daar zijn beelden voor'. De geestelijk verzorger kan beelden als hulpmiddel gebruiken om het proces van zingeving op gang te brengen. Gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten', de spelbeelden, en imaginatie kunnen dat elk op eigen wijze doen, elk met eigen voor- en nadelen.

Na aanleiding van mijn onderzoek heb ik vier conclusies getrokken die een handvat kunnen zijn voor een geestelijk verzorger die met behulp van beelden het proces van zingeving op gang wil brengen. Het is echter niet mijn bedoeling om deze conclusies als harde richtlijn te gebruiken voor het gebruik van beelden in een gesprek. Heel veel factoren spelen een rol als een geestelijk verzorger een gesprek aangaat met een cliënt, zoals de omgeving waarin de cliënt vertoeft. Is dit op zaal waar meerdere mensen liggen, of is dit op de kamer van de geestelijk verzorger? Ook tijd is een factor waar rekening mee gehouden moet worden. Heeft iemand bijvoorbeeld een drukke dag achter de rug, hoeveel tijd is er voor een gesprek? Iedere situatie, ieder moment en iedere cliënt is immers anders en dat niet alleen, ook iedere geestelijk verzorger is weer anders. De lezer wordt verzocht dit in zijn achterhoofd te houden bij het lezen van de onderstaande conclusies.

De eerste conclusie is dat de cliënt ervoor moet openstaan om met behulp van beelden zijn verbeelding te stimuleren.

Niet iedere cliënt zal enthousiast zijn als de geestelijk verzorger met een pak gesprekskaarten aankomt, hem met behulp van spelfiguurtjes wil laten communiceren, of vraagt welk beeld bij hem opkomt als hij denkt aan zijn depressie. Mijns inziens moet de cliënt er positief tegenover staan om met beelden aan de slag te gaan. Of iemand ergens voor openstaat, is vaak een kwestie van aftasten of vragen. Het voordeel van imaginatie is dat op laagdrempelige wijze afgetast kan worden of de patiënt daarvoor open staat, zonder dat die verkenning het verloop van het gesprek verregaand beïnvloedt. Een geestelijk verzorger kan in een gesprek vrij eenvoudig informeren naar innerlijke beelden. Hij kan dieper ingaan op de beelden als de cliënt op de vraag ingaat en dit voorbij laten gaan als de cliënt hier niet op in wil of kan gaan. (een eerste aanzet tot) Imaginatie is dus vrij eenvoudig in een gesprek op te nemen.

Naar mijn mening is het nauwelijks mogelijk om laagdrempelig, 'verhuld' te onderzoeken of iemand openstaat voor werken met het spel 'Ontmoeten' of spelbeelden. De geestelijk verzorger kan enkel de vraag of zijn patiënt openstaat voor (het gebruik van) externe beelden enkel beantwoorden als hij de methode zelf expliciet ter sprake brengt. Ik ben van mening dat een geestelijk verzorger niet ineens de cliënt een pak gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' kan tonen om hiermee aan de slag gaan. Evenmin zou hij de cliënt zomaar mee moeten nemen naar een kamer waar spelfiguurtjes liggen en een zandbak staat. Gesprekskaarten en de werkvorm spelbeelden hebben mijn inziens daarom een introductie nodig, de cliënt moet ruimte gelaten worden een aanbod om met deze manieren aan de slag te gaan, te verwerpen. Ernaar informeren heeft invloed op het verloop van het gesprek; het gesprek kan kortstondig stokken. Dit kan zowel positief als negatief uitwerken, iets waarmee de geestelijk verzorger rekening dient te houden.

Betreffende het openstaan voor de spelbeelden en de gesprekskaarten: In het bijzonder bij spelbeelden kan de associatie met 'kinderachtig' ervoor zorgen dat een cliënt zich minder gauw dan ingeval van de andere methodes openstelt voor deze werkvorm. Of cliënten openstaan om te werken met gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' is moeilijk in te schatten. De doelgroep van Slofstra was gewend aan het werken met kaarten in verband met hun afasie. Die groep stond er zeker voor open. Of cliënten die nooit eerder met gesprekskaarten hebben gewerkt ervoor openstaan om dat wel te doen, is mijns inziens onderzoekswaardig.

De tweede conclusie is dat de cliënt zowel fysiek als psychisch in staat moet zijn om met behulp van beelden zijn verbeelding te stimuleren.

Beelden kunnen juist doordat ze direct aan meerdere niveaus kunnen raken, zeer confronterend zijn. Mijns inziens geldt dit in het bijzonder voor de innerlijke beelden in een imaginatiesessie. Bij mensen met verminderde psychische draagkracht is een imaginatiesessie niet de juiste manier om het proces van zingeving op gang te brengen. Als de geestelijk verzorger twijfelt aan de psychische draagkracht van de cliënt, dan is het mogelijk om in plaats daarvan gesprekskaarten te gebruiken. Omdat de beelden niet van iemand zelf zijn, zullen externe beelden minder confronterend werken dan innerlijke beelden. Ze zullen waarschijnlijk ook minder snel het proces van zingeving op gang brengen juist omdat de beelden niet van iemand zelf zijn en er meer interactie moet plaatsvinden om het beeld als symbolische voorstelling te zien. Snel is echter niet altijd beter.

Bij een cliënt die niet goed zijn handen kan gebruiken of bedlegerig is, is het werken met spelbeelden minder geschikt. De werkvorm spelbeelden vraagt om oog-handcoördinatie en het vermogen om iets te pakken en neer te zetten in de zandbak. Het neerzetten van de spelfiguurtjes in een bepaalde opstelling levert een noodzakelijke bijdrage aan de interactie, dus ik denk dat de geestelijk verzorger dit niet kan opvangen door het zelf te doen op aanwijzing van de cliënt. Imaginatie is in het geval van fysiek onvermogen wel een mogelijkheid, mits er een manier gevonden wordt om de fase van creatieve expressie zodanig in te kleden dat ook deze genoeg aan bod komt. De creatieve expressie is een belangrijke fase in het imaginatieproces, die ervoor zorgt dat meer interactie met het innerlijk beeld ontstaat. Bij mensen met een beperkt verbaal vermogen, komt de methode imaginatie naar mijn oordeel minder goed tot haar recht. Om het innerlijk beeld enigszins duidelijk te maken, moet immers wel gesproken worden door de cliënt, iets wat bijvoorbeeld een cliënt met afasie juist niet goed kan. Dit struikelblok kan echter worden weggenomen door de nadruk te leggen op de creatieve expressie. Ook het werken met spelbeelden is in het geval van verbaal onvermogen een goede mogelijkheid, omdat bij spelbeelden minder gesproken hoeft te worden.

De derde conclusie is dat de beelden vanaf het eerste moment een beroep moeten doen op de verbeelding van de cliënt; dit heeft invloed op hoe gemakkelijk het proces van zingeving op gang gebracht kan worden.

De cliënt moet zich vanaf het eerste moment redelijk aangesproken voelen door een beeld of beelden. Het beeld moet iets oproepen, de cliënt moet met het beeld willen werken. De verbeelding moet door het beeld gestimuleerd worden, wat het beste mogelijk is als het beeld genoeg overeen komt met de beleving van de cliënt. Anders is er geen interactie mogelijk; subject en object moeten tenminste enige verbinding met elkaar hebben. Hoe meer dat het geval is, hoe gemakkelijker het proces van zingeving

op gang gebracht kan worden. De besproken methoden doen op verschillende wijzen beroep op de verbeelding van de cliënt.

Om te beginnen zijn bij gesprekskaarten de beelden al gevormd op en door de kaart. De mogelijkheid dat deze vaststaande beelden de cliënt vanaf het eerste moment direct aanspreken is relatief beperkt. Daarmee is de kans dat gesprekskaarten een beroep doen op de verbeelding minder groot; het verschil tussen het subject en object is bij gesprekskaarten namelijk relatief groot. Interactie tussen het subject en object zal daardoor moeilijker tot stand komen. Dit komt doordat het beeld niet van de cliënt zelf is. Het proces van zingeving zal dan over het algemeen minder eenvoudig op gang gebracht worden met gesprekskaarten.

Bij spelbeelden moet de cliënt zich in eerste instantie aangesproken voelen door de spelfiguurtjes. Hij moet daarmee een spelbeeld willen maken. Hierachter zit hetzelfde principe als bij de gesprekskaarten. De spelfiguurtjes zijn al gevormd, de cliënt moet zich aanpassen aan de spelfiguurtjes. De kans dat deze spelfiguurtjes de cliënt direct aanspreken is daarmee relatief beperkt, helemaal omdat de spelfiguurtjes de associatie met 'kinderachtig' kunnen hebben. Daarmee doen de spelfiguurtjes minder beroep op de verbeelding, omdat het verschil tussen subject en object relatief vrij groot is. Er is echter een belangrijk verschil tussen gesprekskaarten en spelbeelden. Als de cliënt toch met de spelfiguurtjes een spelbeeld opbouwt, is de kans groot dat het spelbeeld een beroep doet op de verbeelding, omdat het beeld van de cliënt zelf is. Het verschil tussen subject en object is daardoor kleiner, waardoor de interactie gemakkelijker plaatsvindt, en het proces van zingeving gemakkelijker op gang komt.

Bij imaginatie worden de imaginaire beelden door de cliënt zelf gevormd met behulp van beelden die hij waargenomen heeft in de buitenwereld. Dit maakt de mogelijkheid om beelden te vormen nagenoeg onbeperkt. Doordat de beelden door iemand zelf gevormd worden, spreken de imaginaire beelden waarschijnlijk vanaf het eerste moment aan. De beelden doen daarmee op eenvoudige wijze beroep op de verbeelding. Het is echter niet voor iedereen gemakkelijk innerlijke beelden op te roepen en deze beelden dan ook vast te houden. Daar is concentratie en motivatie voor nodig. Het is dan ook niet voor iedereen gemakkelijk tot een imaginair beeld te komen waarmee gewerkt kan worden. Als het beeld wél ontstaat, zal de cliënt zich snel aangesproken voelen door dit beeld en is het mijns inziens relatief eenvoudig om met dit innerlijk beeld het proces van zingeving op gang te brengen.

Mijns inziens is de kracht van imaginatie dat gemakkelijker interactie met het beeld kan ontstaan doordat de cliënt eigen beelden gebruikt. Dit in tegenstelling tot gesprekskaarten en spelbeelden welke meer interactie vragen van de cliënt. Ik stel dat het op gang brengen van het zingevingsproces met behulp van imaginatie de grootste kans van slagen heeft, omdat de beelden van

de cliënt zelf zijn. Imaginatie heeft daardoor meer effect. Maar dat is nou ook precies wat imaginatie weer minder geschikt kan maken. De keerzijde van dat imaginatie meer effect heeft, is dat het te confronterend kan zijn voor sommige cliënten. De kracht van gesprekskaarten en spelbeelden is dat ze minder confronterend, subtieler en veiliger zijn, juist omdat de beelden extern van aard zijn. Dat een cliënt een beeld niet zelf of niet helemaal zelf hoeft te vormen, kan het proces van zingeving juist ten goede komen, omdat het de cliënt ook minder moeite kost om een beeld gevormd te krijgen.

De vierde en laatste conclusie betreft de persoon van de geestelijk verzorger. De geestelijk verzorger moet competent zijn om te kunnen werken met het beeldende middel van zijn keuze. Dit lijkt een wat voor de hand liggende voorwaarde, maar is wel een voorwaarde die van belang is. De geestelijk verzorger zou volgens de VGVZ over een aantal vaardigheden en kennis moeten beschikken. Ik zie dit als een soort basisvaardigheden die de geestelijk verzorger sowieso zou moeten hebben. Deze vaardigheden zijn mijns inziens niet altijd voldoende voor het gebruik van werken met beelden. In verband met de twijfels die ik heb betreffende de vaardigheden die komen kijken bij het gebruik van spelbeelden en imaginatie, zou naar mijn mening een geestelijk verzorger die nog niet eerder met beelden gewerkt heeft, het beste kunnen beginnen met het spel 'Ontmoeten'. Voor deze methode om te werken met beelden heeft hij alle vaardigheden in huis en bovendien kan er weinig mis gaan met werken met de gesprekskaarten omdat de beelden extern van aard zijn en dus minder tot de verbeelding spreken.

5.3 Slotbeschouwing

Betreffende dit onderzoek is er nog één punt dat ik wil aankaarten. Zingeving wordt in dit onderzoek heel breed opgevat. Geestelijk verzorgers gaan ook steeds breder werken, zoals we in hoofdstukken twee en drie hebben kunnen zien en waarnaar gerefereerd werd in de inleiding betreffende hoofdstuk vier (namelijk dat steeds meer geestelijk verzorgers cursussen volgen bij de School voor Imaginatie). De brede opvatting over zingeving maakt het ook mogelijk om als geestelijk verzorger gebruik te maken van methodieken die in andere disciplines gebruikt worden. Dit is een goede ontwikkeling, omdat ik van mening ben dat de geestelijk verzorger op verschillende manieren het proces van zingeving op gang moet kunnen brengen. Bovendien wordt tegenwoordig op heel veel verschillende manieren gezocht naar zin en levensoriëntatie en past het dus tevens in de huidige levensbeschouwelijke context.

Deze brede opvatting over zingeving werkt echter ook de andere kant op. In plaats van dat het de noodzaak van een geestelijk verzorger aantoont, kan het ook opgevat worden als zijnde dat andere hulpverleners ook het proces van zingeving op gang brengen. Een vraag die zich gaande het

onderzoek steeds meer aan mij opdrong: Heeft een geestelijk verzorger nog wel bestaansrecht; als andere methoden en andere hulpverleners ook het proces van zingeving op gang brengen. Waarvoor is een geestelijk verzorger überhaupt nog nodig? Door de brede opvatting over zingeving wordt het onderscheid tussen geestelijk verzorgers en andere hulpverleners kleiner waardoor de aanwezigheid van een geestelijk verzorger in een instelling ook minder noodzakelijk kan lijken.

Wat maakt het werk van een geestelijk verzorger dan 'des geestelijk verzorgers'? Is dat de 'op basis van geloofs- en levensovertuiging van de cliënt'? Maar wat houdt dat eigenlijk precies in? Hoe meer ik in dit onderzoek verzeild raakte, hoe meer ik me ging afvragen wat het eigene van de taak van een geestelijk verzorger is of op welke punten het domein van geestelijke verzorging zich onderscheidt van andere disciplines. Nu ben ik niet de enige die zich dat afvraagt, gezien de hoeveelheid artikelen die te vinden zijn over dit onderwerp.¹⁴⁹ Het reikt echter in het kader van dit onderzoek te ver om hierop in te gaan.

5.4 Aanbevelingen

Tijdens dit onderzoek heb ik een vijftal mogelijkheden voor nader onderzoek geconstateerd. Deze aanbevelingen worden hieronder uitgewerkt.

De eerste aanbeveling voor een onderzoek die ik doe heeft te maken met de vraag waarmee ik de slotbeschouwing eindigde; wat is het eigene van een geestelijk verzorger? Wat maakt de aanwezigheid van een geestelijk verzorger noodzakelijk? Er zijn genoeg artikelen over geschreven, maar een bevredigend antwoord heb ik (nog) niet kunnen vinden. Dit heeft ook te maken met mijn eigen identiteit als ongebonden geestelijk verzorger. Ik heb geen ambtelijke binding met een maatschappelijk erkend levensbeschouwelijk genootschap en dit is volgens de VGVZ een kwaliteitseis. Kortom, wat is het domein van de geestelijk verzorger?

De tweede aanbeveling die ik doe heeft te maken met de methodieken die eventueel gebruikt zouden kunnen worden. In dit onderzoek gekeken naar methodes die beeld op figuratieve wijze gebruiken om op die manier het proces van zingeving op gang te brengen. Dit was omdat ik zelf op die wijze beeldend ben ingesteld en daar mijn interesse lag. Dans en muziek zijn echter ook mogelijkheden. Het onderzoek

¹⁴⁹ Zie o.a. de volgende artikelen: Hans Schilderman, 'De vraag naar het domein, professionele identiteit van de geestelijke verzorging', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 10 (2006) 22-27. Hetty Zock, 'It takes two to tango', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 8 (2006) 40, 5-15. Ton Jorna, 'De geestelijke dimensie in de geestelijke verzorging', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 8 (2005) 34, 36-36. Johan Bouwer, 'Jorna tussen geestelijke begeleiding en geestelijke zorgverlening', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 8 (2005) 36-46.

is dan ook goed uit te breiden naar welke andere middelen geestelijk verzorgers in de praktijk kunnen gebruiken om het proces van zingeving op gang te brengen, of te verdiepen.

De derde aanbeveling heeft te maken met de rol van de maker bij externe beelden. Voor een vervolgonderzoek zou het mijns inziens interessant zijn wat de rol van een maker van een beeld is en of dit de waarneming van een beeld kan beïnvloeden en zo ja, hoe? Iemand die hierop wellicht licht zou kunnen laten schijnen is Cor Blok, naar wie ik al refereerde in hoofdstuk twee in de laatste paragraaf. Onderzoek hierna zou mijns inziens goed gecombineerd kunnen worden met de vierde aanbeveling die ik doe:

Het zou voor een vervolgonderzoek interessant zijn om externe beelden zoals de (gespreks)kaarten die in omloop zijn te onderzoeken. Wie in een willekeurige boekhandel of esoterische winkel kijkt, zal daar veel pakken kaarten aantreffen, die net zoals het spel 'ontmoeten' kunnen bestaan uit afbeeldingen, woorden of een combinatie daarvan. De mogelijkheden zijn bijna eindeloos en het is mijns inziens interessant voor een geestelijk verzorger om deze kaarten te gebruiken. Een onderzoek zou kunnen uitwijzen of dit werkelijk het geval is en welke kaarten geschikt zouden zijn. Zo vermoed ik bijvoorbeeld dat foto's weer een heel ander effect hebben op de verbeelding dan de gesprekskaarten van het spel 'Ontmoeten' doen. Wat zou bijvoorbeeld een foto van een boos kijkende man doen met eronder het woord 'boos'? In plaats van een getekende man zoals bij het spel 'Ontmoeten'? Misschien is het zelfs mogelijk om een pak kaarten te ontwikkelen speciaal voor geestelijke verzorgers.

Als laatste blijkt uit het onderzoek naar het spel 'Ontmoeten', spelbeelden en imaginatie dat iedere manier een toegevoegde waarde kan hebben voor geestelijke verzorging. In feite zijn de voordelen van de drie methoden ook te combineren. Wat ik bijvoorbeeld een groot voordeel van spelbeelden vind, is dat een cliënt met een geestelijk verzorger op een afstand kan kijken naar wat er gaande is. Het kan een overzichtelijk en veilig beeld opleveren waarin geëxperimenteerd kan worden met nieuwe mogelijkheden, die kunnen leiden tot inzichten. Het voordeel van gesprekskaarten vind ik onder andere de hanteerbaarheid van de kaarten. Als geestelijk verzorger neem je ze gemakkelijk mee naar bijvoorbeeld een ziekenzaal. Verder hebben zowel gesprekskaarten als spelbeelden een beperkende factor in zich, wat ook een voordeel kan zijn. Het voordeel van imaginatie vind ik dat iemand zijn eigen beelden laat ontstaan, waardoor hij zich er zelf beter mee kan verbinden.

Een geestelijk verzorger zou iemand kunnen helpen om eigen beelden naar boven te laten komen in een imaginatie. Deze beelden zou de cliënt kunnen tekenen of benoemen op stevig karton op het formaat van een gesprekskaart, en vervolgens met behulp van standaardjes hier een spelbeeld van creëren. Zo kan de geestelijk verzorger meekijken, blijven de beelden niet alleen in de binnenwereld

van iemand en hoeft iemand zich niet heel lang te concentreren op een imaginatie. Bovendien is het beeld of het woord van iemand zelf en iemand zal zich daardoor beter kunnen verbinden met het beeld of woord, wat het proces van zingeving ten goede komt. Mijns inziens zou een onderzoek of deze combinatie van gesprekskaarten, spelbeelden en imaginatie het proces van zingeving op gang kan brengen, de moeite waard zijn.

Literatuurlijst

- Beroepsstandaard voor de Vereniging voor Geestelijk Verzorgers in Zorginstellingen (2002).
- Cullberg, J., *Moderne psychiatrie, een psychodynamische benadering* (12^e druk; Stockholm, 2003).
- Deri, S.K., *Symbolization and creativity* (2e druk; Madison en Connecticut, 1984).
- Dijkstra, J., *Gespreksvoering bij geestelijk verzorgers, een methodische ondersteuning om betekenisvolle gesprekken te voeren* (Soest, 2007).
- Jongsma-Tieleman, P.E., *Godsdienst als speelruimte voor verbeelding, een godsdienstpsychologische studie* (2^e druk; Kampen, 1996).
- Kerseboom, R. en Nolen, A., 'Spelen als vak, speltherapie in beeld gebracht', *Tijdschrift voor vaktherapie* 4 (2008) 23-30.
- Slofstra, G., *Chronische afasie en geestelijke verzorging, verliesverwerking en het levensverhaal bespreekbaar maken*, masterscriptie Geestelijke Verzorging Rijksuniversiteit Groningen (2009).
- Sheikh, A.A. en Jordan, C.S., 'Clinical uses of Mental Imagery', in: Anees A. Sheikh red., *Imagery, current theory, research and application* (New York, 1983) 391-435.
- Tellegen, T., *Daar zijn woorden voor, een keuze uit de gedichten* (3^e druk; Amsterdam, 2008).
- Taal, J., 'Imaginatie therapie', *Tijdschrift voor Psychotherapie* 20 (1994) 227-246.
- Taal, J., 'Psychosynthese en imaginatie in coaching', *Nederlands tijdschrift voor Coaching* 4 (2007) 55-58.
- Taal, J. en Krop, J., 'Imagery in the treatment of trauma', in: A. Sheikh ed., *The role of imagination in health* (New York, 2003) 396-407.
- Taal, J., 'Verbeeldingsprocessen en de verwerking van kanker. Beeldende therapie en imaginatie', in: C. Holzenspies & J. Taal red., *Kanker in Beeld. Verwerking door creatieve expressie* (Wormer, 2003) 8-20.
- Wouw, van de, W., 'Werken met spelbeelden', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging* 10 (2007) 2-15.
- Vroom de, M-J., *Effecten van kortdurende beeldcommunicatie*, Grafisch bedrijf UFB, proefschrift (1997).
- Verheij F., 'Het experimentele kader', in: F. Verheij red., *Integratieve kinder- en jeugdpsychotherapie* (Assen, 2005) 43-51.
- Zuidgeest, P., *Levensbeelden, markante metaforen in het levensverhaal, aanknopingspunten voor pastorale begeleiding en hulpverlening* (Kampen, 1986).
- Zock T.H., 'Religie als transitioneel fenomeen, het belang van D.W. Winnicott voor de godsdienstpsychologie', in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 51(1997) 31-48.
- Zock T.H., 'Religie, relationaliteit en zinbeleving. Geloof als basis voor religie en zelfwording', in: M. van Uden & J. Pieper red., *Wat baat religie? Godsdienstpsychologen en godsdienstsociologen over het nut van religie* (KSGV, Nijmegen, 1998) 27-45.
- Zock T.H., 'It takes two to tango, de beroepsidentiteit van de geestelijk verzorger in een veranderende context', *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 8 (2006) 40, 5-15.

Gebruikte websites:

- www.kerkopkop.nl, 19 mei 2010.
- www.imaginatie.nl/watis 19 mei 2010
- www.uu.nl/uupublish/defaculteit/organisatie/afdelingen/pedagogiek/pedagogiek/geschiedenisen/pi/14745main, 19 mei, 2010.
- www.spel-en-beeld.nl, 19 mei 2010.
- www.ccg.nl/gedragu, 19 mei 2010.

Overig

- Koenen, *Koenen woordenboek N/N Nederlands* (30^e druk; Utrecht en Antwerpen 1999).
- Ploeg van der, P., *Encyclopedisch woordenboek van de Psychologie* (Antwerpen en Apeldoorn, 2007).